ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง

พระเทพวิสุทธิเวที เรียบเรียง พ.ศ. ๒๕๓๑

หนังสือเรื่อง

"ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง"

เรียบเรียงโดย

พระเทพวิสุทธิเวที

รองเจ้าคณะภาค ๖

วัดศรีโคมคำ อำเภอเมืองพะเยา

จังหวัดพะเยา

พ.ศ. ๒๕๓๑

คำนำในการพิมพ์ครั้งที่ ๒

หนังสือเรื่องประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง ได้รวมพิมพ์เป็นเล่มครั้งแรกเมื่อปีพ.ศ. ๒๕๓๑ มีวัตถุประสงค์และความตั้งใจที่ได้เรียบเรียบหนังสือเรื่องนี้ดังมีปรากฏอยู่ในคำปรารภเมื่อครั้งให้ตีพิมพ์เป็นครั้งแรกแล้ว และได้จ่ายแจกเป็นอภินันทนาการแก่ผู้ที่มีความสนใจในโอกาสบำเพ็ญกุศลเนื่องด้วยวาระต่างๆ บ้าง จำหน่ายแก่ผู้ที่ต้องการบ้าง ที่จำหน่ายนั้นเพื่อสะสมเป็นทุนรวมไว้ในการจัดพิมพ์ครั้งต่อไปอีก

หนังสือเรื่องนี้ เป็นที่สนใจของนักค้นคว้าทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเล่มหนึ่ง และเป็นประโยชน์แก่นักเรียน นักศึกษาที่ต้องการค้นคว้าภูมิประวัติของจังหวัดพะเยาในอดีต ทั้งเป็นคู่มือที่ครูอาจารย์นำไปใช้อ้างอิงประกอบการเรียน การสอน ตามโรงเรียนและสถาบันการศึกษาต่างๆ อีกด้วย หนังสือที่จัดพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๑ จำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม ได้หมดลง แต่ยังมีผู้สนใจต้องการได้หนังสือเรื่องนี้อยู่อีกมาก ฉะนั้น จึงได้จัดพิมพ์เป็นครั้งที่ ๒ อีกจำนวน ๒,๐๐๐ เล่ม เพื่อสนองความประสงค์ของผู้ที่ต้องการต่อไป

การจัดพิมพ์ครั้งที่ ๒ นี้ ได้รวบรวมเอาข้อความบางประการที่ค้นคว้าเพิ่มเติมในภายหลังมารวมพิมพ์ไว้ด้วยและได้มอบภาระให้นายทวี วรคุณได้ช่วยติดต่อประสานงานในเรื่องการจัดพิมพ์อีก เพราะเคยได้ช่วยเหลือมาแล้วเมื่อครั้งจัดพิมพ์ครั้งแรก จึงขออนุโมทนาและขอบคุณนายทวี วรคุณไว้ ณ ที่นี้ ที่รับเป็นภาระธุระในเรื่องนี้โดยตลอด

พระเทพวิสุทธิเวที

(พระเทพวิสุทธิเวที)
รองเจ้าคณะภาค ๖

วัดศรีโคมคำ
อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา
๒๒ เมษายน ๒๕๓๕

คำปรารภ*

ข้าพเจ้าเคยเขียนประวัติเมืองพะเยายุคหลังลงในหนังสือเมืองพะเยา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๘ บริษัทหนังสือพิมพ์มติชน จัดพิมพ์เนื่องในงานถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ที่ทรงพระราชทานให้แก่วัดศรีโคมคำ อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา

ในหนังสือเล่มนั้นข้าพเจ้าได้รวบรวมเรียบเรียงไว้หลายเรื่อง อาทิเช่น ประวัติเมืองพะเยา ประวัติพระพุทธปฏิมาพระเจ้าตนหลวง เรื่องก๊านพะเยา แถมยังเรื่องโยนก และล้านนา ลงท้ายมีตำนานเชียงแสนเป็นต้น แต่การพิมพ์ครั้งนั้นเป็นการกระชั้นชิดกับเวลาจึงไม่มีโอกาสตรวจทานจึงเกิดมีข้อบกพร่องอยู่ไม่น้อย เนื้อหาของประวัติต่างๆ บางเรื่องก็มีหลักฐานอ้างอิง บางเรื่องก็เป็นบันทึกของท่านผู้รู้แล้วจดจำกันสืบๆ มา ถูกบ้างผิดบ้าง นอกจากนี้ ก็มีท่านผู้หวังดีที่มีความรู้ความสามารถท้วงติงมาว่าไม่ถูกต้องทั้งสถานที่และบุคคลก็จำต้องจดจำไว้แล้วคิดอยู่เสมอว่าจะต้องชำระเสียใหม่ให้สมบูรณ์แบบ การชำระนั้นคิดว่าจะทำทุกเรื่องที่มีในหนังสือเมืองพะเยาเล่มนั้น แต่จะทำไปตามโอกาสที่จะทำได้เพราะภารกิจมีมากแต่ก็จะพยายามจนกว่าจะชำระเสร็จตามความประสงค์ที่ได้ตั้งใจไว้

ด้วยเหตุนี้ พร้อมกับโอกาสอำนวยจึงได้จับเรื่องประวัติเมืองพะเยายุคหลังมาจัดพิมพ์ใหม่และแก้ไขข้อผิดพลาดให้มีความสมบูรณ์ขึ้น โดยเฉพาะประวัติเมืองพะเยายุคหลังซึ่งมีความสำคัญมาก เป็นประวัติ-ศาสตร์ที่เกิดขึ้นในระยะกาลไม่นานนักประมาณ ๑๐๐ ปีเศษ ยังมีความเกี่ยวพันกับอนุชนมิใช่น้อย ซึ่งสืบสายวงศ์ตระกูลที่มีอยู่ ถ้า

---

*ในการพิมพ์ครั้งแรก

ปล่อยไว้เกรงจะเกิดการเสียหายแก่วงศ์ตระกูล เมื่อคำนึงถึงเรื่องนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ยกเอาเรื่องเมืองพะเยายุคหลังขึ้นมาเรียบเรียงใหม่ให้เนื้อความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เพื่อความสมบูรณ์ของเรื่องนี้จึงนำเอาบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา มาค้นคว้าอีกเป็นครั้งที่สองก็พบเรื่องสำคัญอีกเรื่องหนึ่ง คือเรื่องโจรเงี้ยวเข้าปล้นหัวเมืองฝ่ายเหนือ อาทิเช่น เมืองแพร่ เมืองนครลำปาง เมืองสอง เมืองงาว และเมืองพะเยา ซึ่งท่านบันทึกไว้อย่างละเอียดนับว่าเป็นประวัติศาสตร์สำคัญชิ้นหนึ่งในยุคหลังสุด

เหตุการณ์จลาจลเงี้ยวเข้าปล้นหัวเมืองต่างๆ ดังกล่าวแล้วเกิดขึ้นในสมัยพระยาประเทศอุดรทิศ เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา เมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ พ.ศ. ๒๔๔๕ ท่านครองเมืองพะเยาได้ ๙ ปี ระหว่างปลายเดือนกรกฎาคม เกิดจลาจลเงี้ยวเข้าปล้นหัวเมืองแพร่เป็นต้น แล้วลุกลามไปตามหัวเมืองอื่นๆ อีกหลายเมือง ก่อนเกิดเรื่องนี้พวกเงี้ยวเข้ามาแทรกแซงอยู่ตามหมู่บ้านตำบลหัวเมืองต่างๆ มาในรูปค้าขายสิ่งของหลายสิ่งประเภทหยูกยารักษาโรคบ้าง ประเภทเครื่องนุ่งห่มสำเร็จรูปบ้างเป็นต้น อีกส่วนพวกหนึ่งเข้ามาทำป่าไม้ขอนสักในรูปลูกจ้างของอังกฤษผู้ได้สัมปทานป่าไม้ เมื่อรวมตัวมีมากขึ้นก็แผ่อิทธิพลไม่เกรงอำนาจกฎหมายบ้านเมืองของไทย และยังถูกพวกต่างชาติยุแหย่ชักใยอยู่เบื้องหลังให้ก่อกรรมกระทำชั่วนานาประการ จนสุดท้ายรวมตัวก่อจลาจลขึ้น ดังที่ปรากฏแล้ว

เมื่อเรื่องนี้เกิดขึ้นในยุคนั้น จัดว่าเป็นยุคสำคัญของบ้านเมืองฝ่ายเหนือจึงได้เรียบเรียงขึ้นไว้เพื่อเป็นแนวการศึกษาของท่านผู้สนใจสืบไป อีกประการหนึ่งเป็นการประกาศเกียรติคุณของท่านพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา อดีตเจ้าคณะแขวงของบริเวณเมืองพะเยา ในสมัยนั้น ซึ่งท่านอุตส่าห์พยายามจดบันทึกไว้เป็นกิจประจำวัน นับแต่ท่านได้ทราบ

เหตุการณ์จลาจลเงี้ยวเกิดขึ้นที่จังหวัดแพร่เรื่อยมาจนถึงมาเกิดขึ้นในเมืองพะเยา นับเป็นเวลานานถึง ๕ เดือน คือตั้งแต่ปลายเดือนกรกฎาคม ๒๔๔๕ ถึง พฤศจิกายน ๒๔๔๕ ในระหว่างนี้ เมื่อท่านทราบข่าวโจรเงี้ยวปล้นใคร ที่ไหน เสียหายอย่างไร ท่านจะจดบันทึกตามที่ท่านรู้หรือได้รับการบอกเล่าจากทางการหรือเอกชนบอกเล่าท่านจะจดบันทึกทันที โดยเฉพาะตอนที่ท่านหนีออกจากวัดราชคฤห์ไปในเวลากลางคืนไปสว่างเอาที่แม่กาท่าข้ามแล้วเดินต่อไปโดยพักแรมตามศาลาที่พักโคนต้นไม้ห้าง กระต๊อบกลางทุ่งนา วัดวาอารามรวม ๖ วัน ๖ คืน ถึงเมืองนครลำปาง พักอยู่วัดปงสนุกด้านใต้ได้ ๘ วัน ต่อจากนั้นเตรียมตัวเดินทางกลับอีก ๖ วัน ถึงสำนักวัดหัวข่วง แต่ละวันท่านจะบันทึกไว้อย่างละเอียด นับว่าท่านเป็นปราชญ์ที่ยอดเยี่ยมจริงๆ ยากที่บุคคลใดๆ จะทำได้เช่นกับท่านการเขียนครั้งนี้ก็ต้องพึ่งพาอาศัยหลักฐานจากบันทึกของท่านนั่นเอง ส่วนสำนวนหนังสือนั้นเบื้องต้นข้าพเจ้าได้แปลจากภาษาล้านนามาสู่ภาษาไทยค่อนข้างจะชัดเจน ส่วนมาถึงเรื่องการรื้อถอนเจดีย์วิหารนำเอาอิฐมาก่อกำแพงเมืองนั้นจะใช้ภาษาล้านนาเก่าๆ ปะปนไว้เพื่อให้ผู้อ่านได้ทราบสำนวนภาษาพื้นเมืองบ้าง โดยไม่แก้ไขจัดพิมพ์รักษาสำนวนเดิมไว้ ผู้อ่านควรจะพิจารณาเทียบเคียงเอาเองได้

นอกจากหลักฐานอื่นที่พูดมาแล้ว ยังมีเรื่องของพ่อเฒ่าแสนผิวเสมอเชื้อ ที่ต้องคดีฐานสนับสนุนพวกโจรเงี้ยว พร้อมกับบุคคลอื่นมีจำนวน ๕ คน ถูกศาลโดยตัดสินประหารชีวิตต่อมาภายหลังอังกฤษรู้เข้าถึงประท้วงศาลไทยหาว่าประหารชีวิตบุคคลในบังคับของอังกฤษ ซึ่งศาลไทยไม่ทราบมาก่อนจึงนำมาพิจารณากันใหม่ ผลสุดท้ายศาลไทยยอมรับต่อตุลาการศาลประเทศอังกฤษด้วยดี รับผิดต่อข้อพิพาทของศาลระหว่างประเทศไทยยอมทำขวัญให้ จึงตกลงกันได้ เรื่องนี้มีรายละเอียดอยู่ในหนังสือเล่มนี้แล้ว

ยิ่งไปกว่านั้นยังได้หลักฐานประกอบอย่างครบถ้วนที่เกี่ยวกับพ่อเฒ่าแสนผิว เสมอเชื้อ อาทิ เช่น เครื่องนุ่งห่มที่สวมใส่ ขณะที่ถูกประหารชีวิตท่านนุ่งผ้าต้อยไหมลายเป็นตาข่ายสี่เหลี่ยมและเสื้อแพรตัดแบบทรงของพวกไทยใหญ่หรือท่รงเงี้ยวใช้ในขณะนั้นรวมทั้งชุดส่วนผ้าต้อยไหมเหลือเพียงชิ้นเดียว เพราะลูกหลานนำมาแบ่งปันกันคนละชิ้นเพื่อเก็บเป็นอนุสรณ์ นอกนี้ยังมีภาพถ่ายขบวนการปฏิบัติธรรมของไทยใหญ่ และกระบวนการเดินแห่ครัวตานของพวกไทยใหญ่ รูปสิ่งของเครื่องใช้ประจำตระกูล และพระประธานแบบศิลปพม่าอีก ๑ องค์ นำเข้าประกอบเรื่องในหนังสือเล่มนี้ ทำให้หนังสือสมบูรณ์ทั้งหลักฐานและสาระ ทั้งทำให้ผู้อ่านมีความกระจ่างเพิ่มขึ้น

เรื่องที่ข้าพเจ้าจะลืมไม่ได้ก็คือ คุณนายบัวผัน อินทรลาวัณย์ และนายแพทย์สมบัติ อินทรลาวัณย์ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลเชียงรายประชานุเคราะห์ พร้อมคณาญาติที่อนุมัติให้ข้าพเจ้าจัดการตีพิมพ์หนังสือเรื่องนี้ ออกเผยแผ่แก่ผู้อ่านผู้ศึกษาทั่วไป ทั้งนี้ เพราะพ่อเฒ่าแสนผิว เสมอเชื้อ เป็นบุคคลต้นตระกูล แต่ต้องอาชญากรรมอันสำคัญเช่นนี้ น่าจะเป็นเรื่องควรปกปิดอย่างมิดชิด แต่ถ้ามองแง่ด้านประวัติศาสตร์ แล้วเป็นเรื่องที่ควรเปิดเผยแก่สังคมจะได้ศึกษาต่อไปชั่วหลานเหลน โหลน ตลอดอนุชนทั่วไป

เมื่อได้รับความเห็นชอบจากนายแพทย์สมบัติ อินทรลาวัณย์ เช่นนี้ทำให้ข้าพเจ้ามีความเบาใจและโล่งใจไปได้ทางหนึ่ง เพราะได้รับอนุญาตจากวงศ์ตระกูลเสมอเชื้อ

สำหรับการพิมพ์หนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้าได้รับอนุเคราะห์จากคุณสิทธิศักดิ์ อุดมทรัพย์ หัวหน้า อ.อ ป. จังหวัดนครราชสีมา ในฐานเป็นเขยของ นายบุญศรี นางกิมเหลี่ยน ธีรวณิชนันท์ ซึ่งรวมอยู่วงศ์ตระกูลเสมอเชื้อด้วย เป็นผู้รับภาระออกทุนทรัพย์และช่วยดำเนินการ

เรื่องตีพิมพ์ให้จนสำเร็จ กล่าวได้ว่าการรวบรวมและเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ ได้รับความเห็นชอบของวงศ์ตระกูลเดียวกันทั้งสิ้น จึงขออนุโมทนาและขอบใจทุกๆ ท่านไว้ ณ โอกาสนี้ด้วยหากมิได้รับความเห็นชอบและความร่วมมือดังกล่าวแล้วก็ไม่สามารถนำออกสู่ผู้อ่านได้เลย

การรวบรวมและเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ที่สำเร็จมาได้ เพราะอาศัยหลักฐานจากหนังสือเมืองพะเยา ซึ่งข้าพเจ้าได้เขียนไว้ก่อนแล้วและนำมาชำระแก้ไขข้อผิดพลาดต่างๆ ให้ถูกต้องดีขึ้น นอกนี้มีบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา และจากหนังสืออนุสรณ์พิมพ์ในงานศพของ คุณครูสท้าน พินิจสะวะ ซึ่งมีประวัติการปราบโจรเงี้ยวของกัปตันเยนเซ่น ซึ่งขุนวิจิตรนิติญาณ บันทึกเอาไว้ นอกจากนี้ เป็นข้อสันนิษฐานส่วนตัวเขียนเอาไว้ในบางกรณีที่จำเป็นเท่านั้น

การเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ได้สำเร็จนั้น ต้องใช้ความอุตสาหะอย่างแรงกล้าพอสมควร เพราะภารกิจมีมากอากาศก็ร้อนกลางวันจะไม่มีโอกาสเขียนได้เลย จึงใช้เวลากลางคืน ระหว่างเวลา ๒๑.๐๐ น. - ๒๓.๐๐ น. บางครั้งก็ไม่แน่นักภารอื่นติดตามมาจนถึงเวลาดึกดื่นก็มีบางครั้งสุขภาพไม่สู้เสียอีกนั่งอยู่นานก็ชักจะมีสัญญาณบอกว่า“นอนเถิดๆ อย่าตรากตรำมากเลย” เมื่อเขาเตือนก็ต้องฟังบ้างไม่ฝืนคำสั่ง ด้านสติปัญญาก็เลือนลางเต็มที หากไม่ตั้งใจจริงคงไม่สำเร็จ

ด้วยอาศัยคุณธรรมคืออุตสาหวิริยภาพและอดทนต่อสิ่งแวดล้อมทั้งหลายให้ขจัดออกไปจึงเอาชนะเรื่องอุปสรรคผ่านไปได้ สมดังมโนปณิธานที่ตั้งไว้ การเรียบเรียงหนังสือประวัติศาสตร์เล่มนี้ได้ทำด้วยความระวังรอบคอบ หากจะมีการผิดพลาดไปบ้างก็คงไม่มีเจตนาเช่นนั้น อาจเกิดขึ้นเพราะบกพร่องที่ด้อยด้วยสติปัญญาจึงควบคุมดูแลไม่ทั่วถึงก็ได้หากจะมีแล้วไซร้ข้าพเจ้าขอยอมรับข้อผิดพลาดเรื่องนั้นๆ ทุกประการอย่างเต็มใจ แต่หากจะบังเกิดผลประโยชน์แก่ส่วนรวม

หรือเกิดเป็นผลบุญกุศลด้านวิทยาทานแล้วไซร้ ข้าพเจ้าขออุทิศส่วนกุศลนั้นให้เป็นธรรมบรรณาการแด่ท่านพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา พระมหาเถรผู้บันทึกเรื่องนี้ให้ปรากฏแก่อนุชน ตลอดจนท่านผู้สร้างความเจริญแก่เมืองพะเยาทุกท่านพร้อมทั้งขออุทิศส่วนกุศลนี้แด่ดวงวิญญาณพ่อเฒ่าแสนผิว เสมอเชื้อ ผู้ถึงแก่กรรมไปแล้วด้วย

การเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้หากข้อความตอนใดก็ตามได้ผิดพลาดคลาดจากความเป็นจริงไปด้วยความรู้เท่าไม่ถึงการ ก็หวังได้รับอโหสิโทษ จากวิญญูชนโดยทั่วกัน

(พระราชวิสุทธิโสภณ)*

รองเจ้าคณะภาค ๖

วัดศรีโคมคำ อำเภอเมืองพะเยา
จังหวัดพะเยา
๒๐ สิงหาคม ๒๕๓๑

*ปัจจุบันได้รับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระเทพวิสุทธิเวที

สารบัญ
เรื่อง “ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง”

ว่าด้วยเรื่อง **หน้า**

พระยาประเทศอุดรทิศ
(น้อยมหาชัย ศีติสาร)
เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา
พ.ศ. ๒๔๔๙ – พ.ศ. ๒๔๕๖

ให้พระยาสุปกร

เปนพระยาประเทศอุดรทิศ เจ้าเมืองพเยา ขึ้นเมืองนครลำปาง

ได้บังคับบัญชา [illegible] บันดาอยู่ในเขตรแดนแขวง

เมืองพเยาทั้งสิ้น ตามที่เจ้าเมืองพเยา แต่ก่อนได้บังคับบัญชา

มานั้น แลให้ฟังบังคับบัญชา เจ้าบุญวาทย์วงษมานิต

เจ้านครลำปาง แต่ที่เปนยุติธรรมแลชอบด้วย

ราชการ จงเว้นการ [illegible] ประพฤติ แลรักษาความซื่อ

สัตยสุจริตต่อ [illegible] ที่อยู่ในตำแหน่งเช่นนี้

จงเจริญศุขสวัสดิ [illegible]

ตั้งแต่ณวัน [illegible] ซึ่งประทับมานี้

ประจำการแผ่นดิน [illegible] ในรัชกาลปัตยุบันนี้

[illegible]

เรื่อง

ประวัติศาสตร์เมืองพะเยายุคหลัง

พระเทพวิสุทธิเวที

วัดศรีโคมคำ

อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา

รวบรวมและเรียบเรียง

พิมพ์ครั้งที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๓๕

ประวัติ
เมืองพะเยายุคหลังแก้ไขเพิ่มเติม
และบันทึกประวัติศาสตร์ของ พระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา

ว่าด้วยเรื่อง "เงี้ยวเข้าปล้นเมืองพะเยา"

ปีจุลศักราชได้ ๙๓๐ ตัว ปีมะโรง สัมฤทธิศก พระเจ้ามังทรา เจ้าเมืองหงษาวดีเกณฑ์กองทัพพม่ารามัญไทยใหญ่ และชาวล้านนาไทย ทุกหัวเมืองรวบรวมกำลังเป็นมหาพยุหโยธากองทัพใหญ่ ยกไปตีเมืองนครศรีอยุธยาได้แล้ว

ในปีจุลศักราช ๙๓๔ ตัว ปีวอก จัตวาศก พระเจ้าหงษาวดี ยกรี้พลโยธามีทั้งพม่ารามัญกองทัพไทย เข้าตีเมืองหนองหาญทะลุไป ถึงเมืองจันทบุรี[๑] แล้วกวาดต้อนเอาพลเมืองกลับไปเมืองหงษาวดี ประมาณ ๑๘๓,๐๐๐ คน

ปีจุลศักราช ๙๕๓ ตัว ปีมะเส็ง ตรีศก เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ[๒] พระเจ้ามังทรา (บุเรงนอง) เจ้ากรุงหงษาวดีเสด็จสวรรคต มหาอุปราช แมงทราราชบุตร ได้คครองราชสมบัติกรุงหงษาวดี ครั้นอยู่มา

ถึงปีเบิกเส็ดจุลศักราชได้ ๙๖๐ ตัว ปีจอ สัมฤทธิศก พวกข้าศึก ต่างเมืองมีไทยล้านนา ล้านช้าง ซากเมืองจันทบุรีเป็นต้น ที่พระเจ้า หงษาวดีขับต้อนไปนั้นกลับรวมตัวกันขึ้น จับเจ้าอุปราชอิเมแมงทราไว้ แล้ว ยกเอากองทัพกลับออกหงษาวดีมาถึงเมืองลำพูน ก็กวาดเอา ชาวลำพูนไปอีกทุกหัวเมืองรวมทั้งเมืองพะเยาด้วย ครอบครัวที่พระเมือง แก้ว และพระยาเมืองตู้ถวายไว้กับวัดศรีโคมคำ ๒๐ ครัวเรือน ก็ถูก กวาดต้อนเอาไปอยู่จันทบุรี ในครั้งนั้นเมืองพะเยาก็ตกอยู่ใน

---

(๑) เมืองเวียงจันทร์ ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

(๒) ตรงกับเดือน ๓

สภาพรกร้างเป็นเวลานาน

อยู่มาเมื่อบ้านเมืองเข้าสู่ภาวะปกติสุขแล้ว ชาวบ้านชาวเมืองที่แตกทัพเข้าไปอยู่ในป่าดงก็หันกลับสู้บ้านเกิดเมืองนอนสร้างบ้านแปลงเรือนอยู่เป็นปกติสุขจนถึงยุคหลัง จนถึงปีเมืองเม็จ จุลศักราชได้ ๑๑๔๙ ตัว ปีมะแม นพศก พุทธศักราช ๒๓๓๐ พระเจ้าเมืองอังวะรับสั่งให้อะแซวุ่นกี้เป็นแม่ทัพ ยกกองทัพใหญ่เข้าตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ พระยาสุรินทร์เมืองฝาง พระยาเมืองพร้าว พระยาเมืองเชียงราย พระยาเมืองสาด พ่อเมืองปุท้าวหาวท่าแสนยอด และเจ้าเมืองพะเยามันที่เจ้าฟ้าเมืององค์ พาครอบครัวอพยพหนีทัพพม่าเข้าอาศัยเมืองลำปาง พระยากาวิละ ครั้นรู้ว่าพม่าขับไล่เจ้าหัวเมืองฝ่ายเหนือจะเข้าสู้เมืองลำปางเช่นนั้นก็ระดมทัพออกไปสะกัดทัพพม่าได้ตีจนทัพพม่าถอยกลับไป หัวเมืองต่างๆ ที่เข้าไปอาศัยเมืองนครลำปางครั้งนั้น ต่างก็สมัครรับราชการเป็นข้าฝ่ายใต้ ทอดทิ้งบ้านเมืองเดิม จึงทำให้เมืองพะเยากลายเป็นเมืองร้างไปนานถึง ๕๖ ปี

จุลศักราช ๑๒๐๕ ตัว ปีเถาะ เบญจศก ปีก่าเม้า วันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ พระยานครน้อยอินทร์ เจ้าเมืองนครลำปาง กับพระยาอุปราชมหาวงค์ เจ้าเมืองนครเชียงใหม่ พร้อมใจกันไปเฝ้ากราบบังคมทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ กราบบังคมทูลขอให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งหัวเมืองงาวเมืองพะเยา เป็นหัวเมืองขึ้นต่อเมืองนครลำปาง และทรงตั้งหัวเมืองเชียงราย เป็นหัวเมืองขึ้นต่อเมืองเชียงใหม่ พระองค์ทรงอนุมัติ

ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้แต่งตั้งนายธรรมลังกา น้องชายนายพิมพิสารเป็นที่ พระยารัตนาเขต เป็นเจ้าผู้ครองนครเมืองเชียงราย ทรงตั้งนายอุ่นเรือน บุตรพระยาแสนเมืองหลวง เป็นเจ้าอุปราชเมืองเชียงราย ทรงตั้งนายคำแสน น้องชายนายอุ่นเรือนเป็นเจ้าราชวงศ์

เมืองเชียงราย

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งนายพุทธวงศ์ เป็นพระยาประเทศอุดรทิศ เป็นเจ้าผู้ครองเมืองพะเยา ทรงตั้งนายน้อยมหายศ เป็นเจ้าอุปราชเมืองพะเยา ทรงตั้งนายแก้วมานุตม์ เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองพะเยา ทรงตั้งนายขัติยะ เป็นเจ้าหัวเมืองแก้วบุรีรัตน์ และทรงตั้งนายน้อยอริยะ เป็นพระยาราชบุตรเมืองพะเยา

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระชัยสงคราม เป็นที่พระยาฤทธิภิญโญยศ เป็นเจ้าผู้ครองเมืองงาว ทรงตั้งขนานปัญญาเป็นเจ้าราชวงค์เมืองงาว และทรงตั้งขนานยศ เป็นเจ้าหัวเมืองแก้วเมืองงาว

เมืองทรงพระราชทานฐานันดรศักดิ์และทรงแต่งตั้งราชการงานเมืองเป็นที่เรียบร้อยแล้ว จึงทรงจัดแบ่งเจ้านายและประชาชนให้อพยพกลับจากเมืองเชียงใหม่ไปอยู่เมืองเชียงราย เจ้าแบ่งเจ้านายและประชาชนที่อยู่ในนครลำปางมาก่อนกลับไปอยู่เมืองพะเยาและเมืองงาวตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

บันทึกของพ่อเจ้าหนาน เลาแก้ว ศีติสาร ตำแหน่งสารวัตรศึกษา บันทึกเมื่อวันที่ ๑ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๘๙ ว่า

“จักกล่าวประวัติการของเมืองพะเยายุคหลังที่รกร้างไปเป็นเวลานานได้พลิกกลับมาตั้งเมืองพะเยาขึ้นอีกใหม่ ดังมีข้อความต่อไปนี้

เมืองพะเยาเป็นเมืองโบราณ ตั้งมาเป็นเวลาช้านานได้หลายร้อยปี ชื่อเมือง ทีฆรัฐเกณฑ์ทักษา ๑๙ นามเมือง ๘ นามช้าง มาถึงปีมะแมนพศก ปีเมืองเม็ด จุลศักราช ๑๑๔๙ พุทธศักราช ๒๓๓๐ เมืองพะเยา เมืองฝาง เมืองปุ เมืองสาด เมืองปาย เมืองเชียงแสนและเมืองเชียงราย ถูกแม่ทัพพระเจ้าอังวะยกทัพขับไล่หัวเมืองดังกล่าวพากันแตกตื่นตกใจหรือตื่นม่าน (พม่า) ขณะนั้นเจ้าฟ้าเมืองเจ้าเมืองพะเยาก็พาเอาเจ้านายไพร่ฟ้าราษฎรหนีจากเมืองพะเยา ลงไปอยู่นครลำปาง ไปสมัครรับ

ราชการเป็นข้าฝ่ายใต้ ชาวเมืองพะเยาพากันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ทางฝั่งขวาของแม่น้ำวัง บ้านปงสนุกด้านใต้ คนทั้งหลายเรียกกันว่า "บ้านพะเยา" มาจนเป็นที่รู้จักโดยทั่วไป

พวกเมืองเชียงแสนได้พากันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ทางเวียงเหนือ พวกชาวเชียงรายพากันไปตั้งบ้านเรือนอยู่ทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำวัง ประชาชนเรียกหมู่บ้านนี้ว่า หมู่บ้านเชียงราย และตั้งวัดขึ้นในหมู่บ้านใช้ชื่อว่า "วัดเชียงราย" และเรียกแยกถนนตรง ๕ แยกว่า "๕ แยกเชียงราย"

ส่วนที่อพยพมาจากเมืองปุ เมืองสาด พากันตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านเมืองสาด ประชาชนจึงเรียกหมู่บ้านกลุ่มนี้ว่า "บ้านเมืองสาดและวัดเมืองสาด" มาจนทุกวันนี้

เจ้าฟ้าเมือง ทรงเป็นโอรสของเจ้าฟ้ายาร้อย (น้อยสีธิวงศ์) เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา ได้ถึงแก่อนิจกรรมที่เมืองนครลำปาง และเจ้าฟ้าเมืองมีโอรสธิดาหลายองค์ด้วยกัน

ด้วยนัยเดียวกัน เจ้าพุทธวงศ์ เมื่อได้รับแต่งตั้งเป็นผู้ปกครองเมืองพะเยา มีราชทินนามตามสัญญาบัตรเป็นที่ "พระยาประเทศอุดรทิศ" แต่ประชาชนยังนิยมเรียก "เจ้าหลวงวงศ์" แล้วทรงตั้งเจ้าน้อยมหายศเป็นอุปราช เจ้าอุปราชมหายศภายหลังได้ดำรงตำแหน่งเป็นอุปราชแล้วสมรสกับ แม่เจ้าพิมพา ธิดาเจ้าฟ้าเมืองเป็นชายา เจ้าทั้งสององค์ คือ พระยาประเทศอุดรทิศ และเจ้าอุปราชมหายศ ได้พาข้าราชบริวาร เจ้านาย และประชาชนเมืองพะเยา ที่พ่ายหนีทัพพม่าไปอยู่เมืองนครลำปาง กลับคืนสู่เหย้า คือเมืองพะเยาอันเป็นภูมิลำเนาเดิมขึ้นมาครั้งแรกไปพักอยู่ที่หมู่บ้านตำบลตุ่น เมื่อวันพฤหัสบดีขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๕ เป็นเวลานาน ๑ ปีเต็ม หมู่บ้านแห่งนี้ภายหลังประชาชนเรียกว่า "บ้านสันเวียงใหม่"

เมื่อเข้ามาพักอาศัยเรียบร้อยแล้ว พวกเจ้านายก็เกณฑ์ชาวบ้านราษฎรซึ่งมีนายแคว่นแก่บ้าน ไพร่ราษฎรทุกหมู่บ้าน เข้าไปแผ้วถางตัวเมืองเก่า อันเต็มไปด้วยป่าดงพงไพร ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของกว๊านพะเยา ซึ่งเป็นเนินสูงรกร้างมานานถึง ๕๖ ปี สภาพเป็นป่าไม้เถาวัลย์ขึ้นปกคลุมเต็มบริเวณนั้น และมีซากของเก่าเช่น อิฐ หินวัตถุสิ่งก่อสร้างเก่าปรักหักพังทั่วๆ ไป ต่างก็ช่วยกันรื้อถอนทำความสะอาดทั่วบริเวณนั้น จึงปรากฏเห็นชัดว่าเป็นตัวเมืองเก่าที่สมบูรณ์มีคูเมืองล้อมรอบบางแห่งคูลึก มีน้ำหล่อเลี้ยง มีประตูเมืองอยู่รอบๆ ถึง ๘ ประตู คือ ๑. ประตูชัย อยู่ทิศตะวันออก ๒. ประตูกลอง อยู่ทิศเหนือ ๓. ประตูเหล็ก อยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ๔. ประตูท่านาง อยู่ทิศตะวันตก ๕. ประตูสลี อยู่ทิศตะวันตกเฉียงใต้ ๖. ประตูปราสาท ๗. ประตูท่าแป้น อยู่ทิศใต้ ๘. ประตูอ่อนป๋อม หรือประตูปู่ยี่ อยู่ทิศตะวันออกเฉียงใต้

เมื่อแผ้วถางเรียบร้อย เริ่มสร้างอาคารบ้านเรือน สร้างคุ้มหลวงสถานที่ทำงาน คือ โรงหลวง บ้านเจ้านายเป็นต้น ส่วนในบริเวณตัวเมืองมีโบราณสถาน เช่น องค์พระเจดีย์ ซากโบสถวิหารที่สมบูรณ์อยู่ก็มี ที่ปรักหักพังไปตามธรรมชาติก็มีอยู่มาก ส่วนวัดที่ยังมีโบราณวัตถุสมบูรณ์ เช่น วัดหลวงราชสัณฐาน เรียกอีกนัยหนึ่งว่า วัดขี้เหล็ก วัดชีลอง หรือวัดประตูเหล็ก วัดไชยพระเกียรติ วัดผ้าขาว วัดสมภารหรือวัดท่า วัดศรีอุโมงค์คำ หรือวัดสูง วัดปราสาท (เข้าใจว่าอยู่ข้างตึกทำการเทศบางเมืองพะเยา) วัดประตูโขงหรือวัดราชคฤห์ วัดสามท้าววัดนางเหลียว (เข้าใจว่าอยู่บริเวณคริสต์จักร หรือบริเวณบ้านคุณสุมิตร) วัดมหาพน (อยู่ใกล้ที่ทำการของ กอ.รมน. ซึ่งกรมศิลปากรได้ขุดแต่งไปแล้ว) วัดจุลพน (เข้าใจว่าอยู่บริเวณจะขึ้นถนนดอนสนาม) วัดคุ้มอยู่มุมทางด้านใต้ของวัด หัวข่วง วัดหัวข่วง (วัดหัวข่วงแก้ว ปัจจุบัน

เดิมเป็นเพียงวัดหัวข่วง) วัดเชตวัน (เข้าใจว่าอยู่บริเวณบ้านนายทองงาม) วัดสวนจันทร์นอก (อยู่หลังที่ว่าการอำเภอถึงกลางตลาดปัจจุบันนี้หมดสภาพไปแล้ว) วัดสวนจันทร์ใน (คงจะอยู่ใกล้วัดสวนจันทร์นอก) วัดที่ค้นหาชื่อไม่พบอีก ๒ แห่ง คือ วัดที่ตั้งอยู่หลังสถานีตำรวจภูธรอำเภอเมืองในปัจจุบัน และอีกวัด ตั้งอยู่ทิศตะวันตกของวัดศรีอุโมงค์คำ การที่กล่าวว่าอยู่ที่นั่นที่นี่ เป็นเพียงการสันนิษฐาน ส่วนชื่อวัดนั้น เขียนตามที่มีผู้บันทึกไว้ ในจำนวนวัดทั้งหมดนี้ถูกบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นเป็นวัดที่สมบูรณ์แล้วหลายวัด อาทิ วัดหลวงราชสันฐาน วัดศรีอุโมงค์คำ วัดไชยอาวาส วัดหัวข่วง และวัดราชคฤห์ นอกนั้นถูกทำลายและผุพังลงตามธรรมชาติ

ครั้นถึงวันพุธขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ (เดือน ๘ เหนือ) จุลศักราช ๑๒๐๖ ฉศก ปีกามสี พุทธศักราช ๒๓๘๗ เวลาแตรใกล้เที่ยงวันเป็นเวลาอุดมฤกษ์ เจ้าจอมมารดา ทรงนำพระยาประเทศอุดรทิศ เจ้าหลวงวงศ์ เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา พร้อมมุขอำมาตย์บริวาร เจ้านายไพร่ฟ้าราษฎร เข้าสู่ตัวเมืองถือตามจารีตประเพณีโบราณ เพื่อความสุขศิริสวัสดิ์ แก่บ้านเมืองสืบไป เมื่อเจ้านาย และไพร่ฟ้าราษฎรอยู่อาศัยเป็นปกติดีแล้วเจ้านายและพุทธศาสนิกชนจึงพากันไปแผ้วถางวัดวาอารามบูรณะปฏิสังขรณ์ ซ่อมแซมโบราณสถาน และก่อสร้างเสนาสนะสงฆ์เพื่อเป็นที่อยู่อาศัยของพระภิกษุสงฆ์ ส่วนที่เป็น วิหาร ศาลา ซึ่งเป็นที่บำเพ็ญกุศลได้ซ่อมแซมเป็นที่เรียบร้อย แต่ยังขาดพระภิกษุสงฆ์ที่จะมาอยู่ประจำ บรรดาเจ้านายและพุทธศาสนิกชน จึงลงไปเมืองนครลำปางเพื่ออาราธนานิมนต์ครูบาอินต๊ะ วัดปงสนุกด้านเหนือ มาเป็นเจ้าอาวาสวัดขี้เหล็ก หรือวัดหลวงราชสันฐาน วัดนี้เป็นวัดใหญ่มีความสำคัญต่อบ้านเมืองมาแต่โบราณกาล จากนั้นก็พากันไปอาราธนานิมนต์ครูบาอินต๊ะจักรวัดปงสนุกด้านใต้ เมืองนครลำปาง มาเป็น

เจ้าอาวาสวัดไชยอาวาสหรือวัดประตูเหล็ก โดยในครั้งแรกนั้นได้ทำการบูรณะก่อสร้างวัดขึ้นเพียง ๒ วัดก่อน คือ วัดหลวงราชสัณฐาน และวัดประตูเหล็ก แต่ประชาชนมักนิยมเรียกวัดหลวงราชสัณฐานว่า "วัดเหนือ" เรียกวัดไชยอาวาส หรือวัดประตูเหล็กว่า "วัดใต้" ทั้งนี้มาจากสาเหตุที่ครูบาทั้ง ๒ รูป มาจากวัดปงสนุกด้านเหนือ และด้านใต้ ประกอบกับอาศัยความเมตตาธรรมของท่านทั้งสอง และการเคารพในตัวครูบาทั้งสองนั่นเอง

อนึ่ง วัดทั้งสองมีความเกี่ยวพันกันในอดีตกลายมาเป็นเสมือนวัดพี่วัดน้อง และยังมีพิธีปฏิบัติประสานงานกันอย่างฉันมิตร คือช่วงประเพณีเข้าพรรษา ออกพรรษาหรือวันยี่เป็ง และเทศกาลสงกรานต์

ปีใหม่เป็นต้น คณะศรัทธาทั้งสองวัดนี้ จะจัดภัณฑะต้นกัณฑ์วัดละต้นแล้วนำไปถวายไขว้กัน เช่น วัดหลวงราชสัณฐานจัดต้นภัณฑะแห่ไปถวายวัดไชยอาวาส ฝ่ายวัดไชยอาวาสก็จะแห่ต้นภัณฑะไปถวายวัดหลวงราชสัณฐาน เป็นการเชื่อมสัมพันธกันตามโบราณจารีตเป็นมาอย่างนี้ แต่มาภายหลังไม่มีใครรู้เรื่องนี้จึงทำให้ประเพณีอันดีงามนี้ขาดหายไปตามกาลเวลา

ต่อไปนี้จักกล่าวถึงลำดับเจ้าผู้ครองเมืองพะเยา และเหตุการณ์ของการเปลี่ยนแปลงทั้งตัวบุคคลและสถานการณ์บ้านเมืองของเมืองพะเยาในอดีต มีดังต่อไปนี้

ครั้นถึงจุลศักราช ๑๒๐๖ ปีมะโรง ฉศก ปีกามสี พ.ศ. ๒๓๘๗ เดือน ๘ เหนือเป็งเม็งวันพุธ ไตล้วงเม็ดยามแตรขึ้นสู่เที่ยงวัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งนายพุทธวงศ์ให้ดำรงตำแหน่งฐานันดรศักดิ์ขึ้นเป็นที่ พระยาประเทศอุดรทิศ ครองเมืองพะเยา ทรงแต่งตั้งนายน้อยมหายศเป็นเจ้าอุปราช แต่งตั้งนายแก้วมานุตม์ เป็นเจ้าราชวงศ์เมืองพะเยา แต่งตั้งนายขัติยะเป็นเจ้าหัวเมืองแก้วบุรีรัตน์

พระพุทธรูปเนื้อทองสัมฤทธิ์ข้าวเปลือกขัดเนื้อทองสุกปลั่ง
น้ำหนัก ๓๔.๘ กก.
หน้าตัก ๔๒ ซ.ม.
สูง ๖๗ ซ.ม.
อยู่ที่วัดศรีจอมทอง อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา

ขันทองลงหินเนื้อสัมฤทธิ์ข้าวเปลือก
และ
ตลับเครื่องเขินใส่หมาก พลู บุหรี่รับแขก
ได้จากบ้านแม่เลี้ยงหอม

พระเจดีย์วัดพระเจ้าระแข่ง ฝั่งท่าขี้เหล็ก ประเทศพม่า

พระพุทธรูปหินอ่อน
ศิลปพม่า

ประชาชนมักเรียกท่านว่าเจ้าแก้วบุรีรัตน์ หรือ เจ้าขัติยะ และแต่งตั้งนายอริยะบุตรเจ้าอุปราชหมูล่าเมืองนครลำปางเป็นเจ้าราชบุตรเมืองพะเยา เจ้าทั้ง ๕ องค์นี้ได้ร่วมกันมาตั้งเมืองพะเยา ซึ่งรกร้างไปนานถึง ๕๖ ปี ให้กลับเป็นเมืองที่สมบูรณ์ขึ้นสร้างเสริมให้มีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นโดยลำดับ พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงวงศ์) ครองเมืองพะเยาดำรงรัชกาลได้ ๔ ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรมไป ในปีวอก สัมฤทธิศก (ปีกาบสัน จุลศักราช ๑๒๑๐ พุทธศักราช ๒๓๙๑)

ในปีเดียวกันนี้ เจ้าอุปราชน้อยมหายศ สามีเจ้าแม่พิมพา ธิดาเจ้าฟ้าเมือง ลงไปรับสัญญาบัตรที่กรุงเทพเป็นที่ พระยาประเทศอุดรทิศ[๑] กลับขึ้นมาครองเมืองพะเยา ในปีระกา เอกศก ปีกัดเล้า แต่ประชาราษฎรมักนิยมเรียกนามเดิมของท่านว่า เจ้าหลวงมหายศทรงแต่งตั้งเจ้าเมืองแก้วบุรีรัตน์ขึ้นเป็นที่เจ้าอุปราช แต่งตั้งเจ้าสุยะซึ่งเป็นลูกเจ้าคำเครื่อง เมืองนครลำปาง เป็นเจ้าราชวงศ์ ท่านผู้นี้มีอายุมากย่างเข้าชราภาพ ประชาราษฎรจึงนิยมเรียกว่า “เจ้าราชวงศ์เฒ่า”

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงมหายศ) ท่านได้อุปฐากบำรุงวัดไชยอาวาส ทรงนำไพร่ฟ้าประชาราษฎร์บูรณะซ่อมแซมองค์พระพุทธรูปพระเจ้าตนหลวง วัดศรีโคมคำทุ่งเอี้ยงเมืองพะเยา และทรงสร้างพระวิหารมุงด้วยหญ้าคา ภายหลังถูกไฟป่าไหม้ลุกลามถูกลมพัดไหม้หลังคา ทำให้พระพุทธรูปพระเจ้าตนหลวงดำคล้ำเศร้าหมองไปทั้งองค์ พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงมหายศ) ครองเมืองพะเยาได้ ๗ ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรมในปีเถาะสัปตศก ปีดับเม้า จุลศักราช ๑๒๑๗ พุทธศักราช ๒๓๙๘

เจ้าอุปราชเมืองแก้วบุรีรัตน์ ทำหน้าที่ว่าที่เจ้าเมือง และลงไปรับ

---

(๑) นาม ประเทศอุดรทิศ เป็นตำแหน่งเจ้าผู้ครองเมืองพะเยา

สัญญาบัตรที่กรุงเทพในปีเดียวกัน ก่อนที่จะเข้ารับสัญญาบัตรต้องเข้าฝึกรับการอบรมหน้าที่ราชการการปกครอง เป็นเวลา ๑ ปี ได้เป็นที่พระยาประเทศอุดรทิศ กลับขึ้นมารับหน้าที่ครองเมืองพะเยาในปีมะเส็งนพศก ปีเมืองไส้ จุลศักราช ๑๒๑๙ พุทธศักราช ๒๔๐๐ ก่อนดำรงตำแหน่งเจ้าผู้ครองเมือง ประชาราษฎร์ ยังนิยมเรียกท่านตามนามเดิมว่าเจ้าหลวงเมืองแก้วบุรีรัตน์ หรือเจ้าหลวงเมืองแก้วขัติยะก็เรียก ท่านเป็นน้องชายของเจ้าแม่พิมพา ขึ้นครองเมืองพะเยาเรียบร้อยแล้วทรงแต่งตั้งเจ้าหนานเทพ ผู้เป็นน้องชายขึ้นเป็นเจ้าอุปราชมีประชาชนมักเรียกท่านว่า เจ้าหอหน้าเทพ ต่อมาภายหลังที่ท่านได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าอุปราชไม่นาน ท่านมาถึงแก่อนิจกรรมไปเสีย พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าเมืองแก้วบุรีรัตน์) ทรงพิจารณาแต่งตั้ง เจ้าอินต๊ะชมภู ผู้เป็นบุตรคนโตขึ้นเป็นเจ้าอุปราช แทนเจ้าหอหน้าเทพ ทำหน้าที่ช่วยราชการบ้านเมือง ท่านผู้นี้ประชาชราษฎรมักนิยมเรียกนามเดิมว่า "เจ้าหนานอินต๊ะชมภู"

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงเมืองแก้วบุรีรัตน์) ทรงอุปฐากบำรุงวัดหลวงราชสัณฐานโดยตลอด และสร้างเสริมพระวิหารวัดศรีโคมคำปิดทององค์พระเจ้าตนหลวง ทรงสร้างพระเจดีย์บนดอยจอมทองและสร้างอุโบสถวัดหลวงราชสัณฐานซึ่งเป็นอนุสรณ์อันสำคัญ

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงเมืองแก้วบุรีรัตน์) ขึ้นครองเมืองพะเยาได้ ๖ ปี ก็ถึงแก่อนิจกรรมด้วยโรคชราภาพ ในปีวอก โทศกปีกดสัน จุลศักราช ๑๒๒๒ ตรงกับวัน ๕ ฯ ๓ ค่ำ พุทธศักราช ๒๔๐๓ เวลาจะพระราชทานเพลิงศพ ข้าราชบริวารสร้างเมรุรูปปราสาทมีนกหัสดีลิงค์สวยงามมากประชาราษฎรเรียกกันว่า เจ้าหลวงปราสาทนก

ในปีเดียวกันนี้ เจ้าหอหน้าอินต๊ะชมภู ทำหน้าที่อุปราช ได้รับคำสั่งให้ลงไปรับสัญญาบัตรเป็นที่ พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวง

อินต๊ะชมภู) ขึ้นครองเมืองพะเยา ประชาราษฎรยังคงเรียกตามนามเดิมของท่านว่า เจ้าหลวงอินต๊ะชมภู เมื่อขึ้นครองเมืองเรียบร้อยแล้ว ทรงแต่งตั้งนายอริยะ เป็นเจ้าอุปราชเมืองพะเยา และนายอริยะนี้เป็นสามีของเจ้าแม่หลอ

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงอินต๊ะชมภู) สร้างวิหารวัดหลวงราชสัณฐาน สร้างต่อมุขหน้าวิหารวัดศรีโคมคำ ขยายออกไปสร้างศาลาบริเวณพระธาตุจอมทองสร้างระฆังใหญ่ไว้ที่วัดหลวงราชสัณฐาน ๑ ลูก และที่สำคัญคือสร้างคัมภีร์จารึกพระธรรมไว้ค้ำชูพระพุทธศาสนาถึง ๕ กัลป์

พระยาประเทศอุดรทิศ (อินต๊ะชมภู) ขึ้นครองเมืองได้ ๑๑ ปี ก็ถึงแก่กรรมในปีมะเมีย โทศก ปีกดสะง้า จุลศักราช ๑๒๓๒ ตรงกับ ๗ ฯ๑๑ ๒ ค่ำ พุทธศักราช ๒๔๑๓

ในปีเดียวกันนี้ เจ้าอุปราชอริยะ ลงไปรับสัญญาบัตร เป็นที่พระยาประเทศอุดรทิศ กลับขึ้นมาครองเมืองพะเยา จากนั้นทรงแต่งตั้งเจ้าหนานมหาไชยวงค์ เป็นเจ้าอุปราช ซึ่งเจ้าอุปราชไชยวงค์เป็นน้องเจ้าหลวงอินต๊ะชมภู และเป็นสามีเจ้าแม่กาบแก้ว

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงอริยะ) ได้ทำนุบำรุงและก่อสร้างวิหารวัดศรีอุโมงค์คำ (วัดสูง) นอกจากนี้ ได้สร้างสะพานข้ามแม่น้ำอิงใต้สบน้ำแม่ต๋ำ ท่านครองเมืองพะเยา นานได้ ๒๐ ปี ถึงแก่อนิจกรรมในปีมะเมีย ฉศก ปีกาบสะง้า จุลศักราช ๑๒๕๖ พุทธศักราช ๒๔๓๗

ในปีเดียวกันนั้น เจ้าอุปราชไชยวงค์ ศีติสาร ได้รับคำสั่งโปรดเกล้าให้ลงไปรับพระราชสัญญาบัตรเป็นที่ พระยาอุดรประเทศทิศ[๑]

---

(๑) เจ้าหลวงมหาไชย รับสัญญาบัตรเป็นที่ "พระยาอุดรประเทศทิศ" ต่างจากองค์อื่นนอกจากฐานานุศักดิ์เป็นที่ "ประเทศอุดรทิศ"

แล้วกลับขึ้นมาครองเมืองพะเยา ได้สมรสกับเจ้าแม่กาบเป็นชายา จากนั้นทรงแต่งตั้งเจ้าน้อยมหาไชย ศีติสาร น้องชายเป็นเจ้าอุปราช ช่วยราชการบ้านเมืองต่อไป

พระยาอุดรประเทศทิศ (ไชยวงศ์) เป็นผู้มีศรัทธาประสาทะเลื่อมใสในบวรพุทธศาสนาได้บูรณะปฏิสังขรณ์ก่อสร้างเสนาสนะไว้หลายแห่ง อาทิ สร้างเจดีย์วัดม่อนจำศีล ตำบลถ้ำ สร้างเจดีย์วัดราชคฤห์ สร้างหอระฆัง (เดงหลวง) ไว้ที่พระธาตุจอมทอง อุปถัมภ์วัดหลวงราชสัณฐาน

ครั้นถึงปีขาล จัตวาศก ปีเต่ายี จุลศักราช ๑๒๖๔ ร.ศ. ๑๒๑ ประมาณปลายเดือนกรกฎาคม พุทธศักราช ๒๔๔๕ หัวเมืองฝ่ายเหนือหลายเมืองได้มีเหตุการณ์ก่อความไม่สงบเกิดขึ้นเพราะพวกโจรเงี้ยวหรือไทยใหญ่ รวมกันเป็นกลุ่ม มีศัตราอาวุธครบครัน แล้วแยกย้ายเป็นพวกๆ เข้าปล้นสถานที่ราชการ เก็บเอาทรัพย์สินของราชการไปและเข้าทำลายทรัพย์สินของราชการนอกจากของราชการบ้านเมืองแล้วยังเข้าปล้นเอาทรัพย์สินของชาวบ้านจนเกิดจลาจลวุ่นวายขึ้นตามหัวเมืองต่างๆ เช่น เมืองแพร่ เมืองสอง เมืองงาว เมืองพะเยา ลุกลามไปถึงเมืองหงาว ตีย้อนกลับเข้าป่าแดดโรงช้างและอ้อมกลับมาปล้นเมืองพะเยาอีกสายหนึ่ง ส่วนหัวเมืองฝ่ายใต้ พวกโจรเงี้ยวเข้าตีเมืองลำปางจนเกิดความวุ่นวาย ประชาชนสะดุ้งหวาดผวาทั่วเมือง จนไม่กล้าออกไปประกอบอาชีพ

อนึ่ง เป็นอันที่รู้ทั่วไปว่า หัวเมืองฝ่ายเหนือหรือล้านนาไทยนั้นมีอาณาเขตติดต่อกับรัฐฉานอันได้แก่สหภาพพม่า ซึ่งมีคนอยู่หลายเผ่าพวกเข้าปล้นในครั้งนั้น เป็นพวกไทยใหญ่ เดิมเรียกกันว่าเงี้ยวเนื่องจากพวกนี้เกิดใกล้ชิดสนิทสนมกับคนไทยมาก และการเข้าออกประเทศไทยในสมัยนั้นคงไม่รัดกุมเหมือนปัจจุบัน จึงเปิดโอกาสให้

พวกเงี้ยวเข้ามาค้าขายสินค้า เช่น หยูกยารักษาโรคที่ปรุงขึ้นจากสมุนไพรบ้าง ขายเสื้อผ้าและสิ่งของสำเร็จรูปบ้าง บางพวกมาสอนศิลปะฟ้อนดาบ ฟ้อนสาวไหม ช่างบัดกรีบ้าง ส่วนพวกที่ความรู้สูงขึ้นไปมักจะประกอบอาชีพทำป่าไม้ร่วมกับพม่า และคนอังกฤษ เพราะสมัยนั้นพวกชาวอังกฤษมาได้สัมปทานไม้สักทางภาคเหนือลูกมือมักจะใช้พวกพม่า และพวกไทยใหญ่เป็นส่วนใหญ่ จึงมีคำเรียกพวกทำไม้ว่า "นายฮ้อยไม้สัก"

๓. ดังปรากฏจากบันทึกของ ขุนวิจิตรนิติญาณ (สวัสดิ์พินิจสะวะ)[๑] พนักงานอัยการประจำเค้าสนาม นครลำปาง บันทึกไว้ ตอนหนึ่งของประวัติกัปตันเยนเซ่นวีรบุรุษของตำรวจไทยว่า เมื่อ ๒ กรกฎาคม ๒๔๔๕ กองโจรเงี้ยว ๓๐๐ - ๔๐๐ คน ยกเข้าปล้นเมืองแพร่ ฆ่าข้าหลวงแพร่และคณะถึง ๒๙ - ๓๑ คน กองโจรเงี้ยวเหล่านี้คือพวกตั้งหลักแหล่งอยู่บนภูเขาเมืองลองเดิมเป็นเขตของจังหวัดลำปาง[๒] และเป็นบุคคลในบังคับของอังกฤษ ทำงานป่าไม้อยู่บนภูเขา บ้างก็มีอาชีพทำบ่อแก้ว ทางอังกฤษปรนปรือด้วยอาวุธและเสี้ยมสอนความรู้ทางใช้อาวุธทำให้พวกโจรคณะนี้ปีกกล้าขาแข็งประพฤติ ไม่ดีดื้อดึงไม่เคารพกฎหมายไทย

อนึ่งพวกฝรั่งเศสกำลังล่าเมืองขึ้นทำทีจะเข้ายึดเมืองเชียงของทำให้เจ้าประเทศราชทางฝ่ายเหนือเกิดความเร่าร้อน พวกเงี้ยวก็เข้าแซกแซงแข็งกร้าวขึ้น คิดไปว่าจะปลดธงแดงช่อช้างเผือกของพระเจ้ากรุงสยามลง ยกเอาธงอังกฤษขึ้นก็คงไม่มีอะไรขวางกั้น ซึ่งปรากฏ

---

(๑) ผู้เขียนประวัติของกัปตันเยนเซ่น ในหนังสืออนุสรณ์ฌาปนกิจศพคุณครูสะท้าน พินิจสะวะ

(๒) อำเภอลอง จังหวัดแพร่

หลักฐานในสำเนาพระราชหัตถเลขาของ ร.๕ ถึงกระทรวงมหาดไทย ฉบับที่ ๑๔๕/๑๑๔๑ เป็นต้นแล้ว ทำให้เจ้าประเทศราชมีจิตผันผวนต่อเหตุการณ์นี้มากจนทำให้เจ้านายฝ่ายเหนืองงงันไปพักหนึ่ง

เมื่อพวกเงี้ยวรวมหัวกันได้แล้วก็ได้ยกพวกเข้าปล้นเมืองแพร่เป็นครั้งแรกแล้วลุกลามไปตามหัวเมืองอื่นสืบต่อกันไป

ส่วนเบื้องหลังของพวกเงี้ยวนี้ ไม่มีใครทราบได้ แต่ที่ผิดสังเกตก็คือ พวกนี้จะมีการยกเว้นงานราชการบางอย่าง เช่น การเสียภาษี ถ้าพวกนี้อยู่ในกลุ่ม "เฮ็ดแมน"(๑) มีหนังสือรับรองแล้วจะไม่เสียภาษี(๒) และการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานเป็นต้น ประการต่อไปคือการอยู่อาศัยพวกนี้นอกจากจะอยู่เป็นกลุ่มแล้ว ยังกระจัดกระจายออกไปอยู่ตามตำบลหมู่บ้านต่างๆ หมู่บ้านละไม่ต่ำกว่า ๓ - ๔ ครอบครัว และมักจะได้รับยกย่องว่าเป็น "พ่อเลี้ยงส่างนั้น พ่อเลี้ยงส่างนี้" ซึ่งเป็นชื่อนิยมเรียกกัน

ยิ่งไปกว่านั้น พวกนี้มักจะเข้าไปสังเกตว่า บ้านใดมีสิ่งของสมบัติร่ำรวย หรือรู้เส้นทางเข้าออกในหมู่บ้าน เป็นต้น

อาชีพอย่างหนึ่งของพวกนี้ คือ ขายเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มสำเร็จรูปของชาวบ้านโดยนำเอาเสื้อผ้าจัดเป็นชุดๆ แล้วห่อ "ผ้าปืก" สะพายเที่ยวขายไปตามหมู่บ้านด้วยชำนาญ

อนึ่ง มีข้อผิดสังเกตอยู่ประการหนึ่ง ซึ่งเก็บจากผู้ใหญ่เล่าสืบกันมาว่า พอพวกโจรเงี้ยวเข้าปล้นบ้านไหน เมืองไหน พวกที่อยู่ในหมู่บ้านนั้นมาก่อน เมื่อเรื่องเกิดขึ้นจะหายหน้าหลบหนีไปเข้าเป็นสมัครพรรคพวกของโจรทั้งหมด ปรากฏตามบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญาว่า พวกที่อยู่มาก่อนจะทะยอยหนีกันไปหมด เท่ากับว่าเป็นผู้

---

(๑) เฮ็ดแมน หัวหน้าผู้ปกครองไทยใหญ่ มีตำแหน่งเป็นผู้ใหญ่บ้าน

(๒) ไม่เสียภาษีและเงินรัชชูปการ เงินศึกษาพลี

พระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา
อดีตเจ้าคณะแขวงบริเวณเมืองพะเยา

กัปตัน แฮนส์ เยนเซ่น
ชาติเดนมาร์ค
ผู้บังคับกองตำรวจหลวง นครลำปาง
พ.ศ. ๒๔๔๕

นำทางของโจรเงี้ยวให้เข้าไปปล้นยังสถานที่ต่างๆ พวกที่ถูกปล้นมักจะปรากฏชื่ออยู่ในบัญชีของพวกนี้หมดพอได้โอกาสพวกโจรเงี้ยวที่นอกประเทศก็จะยกพวกเข้ามาสมทบกับทำการปล้นทรัพย์สินของทางราชการบ้านเมือง และประชาชนตามหัวเมืองต่างๆ เช่น เมืองแพร่ เมืองสอง เมืองงาว เมืองพะเยา เป็นต้น โดยการใช้ศัตราวุธเข้าประหัดประหารข่มขู่จนประชาชนแตกระส่ำระสายหนีเข้าป่าผ่าดงทิ้งบ้านเรือนหลบซ่อนอยู่ตามซอกเขา

เรื่องนี้ ท่านพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา เจ้าคณะแขวงเมืองพระเยา ท่านได้บันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นประจำวัน เริ่มตั้งแต่พวกโจรเข้าปล้นตามหัวเมืองต่างๆ เมื่อท่านได้ทราบจากทางราชการและประชาชนที่รู้มาบอกเล่าให้ท่านฟัง ไม่ว่าจะเกิดขึ้นที่เมืองใดท่านจะต้องบันทึกไว้ทั้งย่อและพิศดาร จึงขอนำบันทึกอันเป็นประวัติ-ศาสตร์ของท่านมาลงไว้ ณ ที่นี้ ดังนี้ :-

วันที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้านายเมืองนครลำปางส่งหนังสือมาว่า ขโมยเงี้ยว ๕๐๐ คน เข้าปล้นเมืองแพร่ พวกเมืองแพร่แตกพ่ายไปแล้ว สั่งว่าให้เมืองพะเยา กะเกณฑ์รักษาเมืองให้แข็งแรง ผู้ร้ายเงี้ยวจะขึ้นมาทางเมืองสอง เมืองงาว และเมืองพะเยา ถ้าถึงเมืองพะเยาให้ยกกำลังออกมาต่อสู้ ถ้าต่อสู้ไม่แพ้[๑] ให้พากันลงมาอยู่เมืองนครลำปาง เมื่อท่านได้รู้ข่าวเหตุร้ายอันนี้แล้วจึงประกอบพิธีโดยได้จัดขันตั้งบูชาเทียน[๒] เวลาบ่าย ๒ โมง ฝั้นเทียนเสร็จแล้ว เวลาบ่าย ๓ โมงบูชาเทียน บ่าย ๔ โมง กลับมาวัดสังเกตเทียนติดลุกดี ตามวิธีบอกว่า ข้าศึกพวกปล้นคงมาไม่ถึงเมืองพะเยาเป็นแน่แท้

ฝ่ายพระสุริยภิกขุลงโหรดูว่า พวกจลาจลไม่มาถึงเมืองพะเยาเป็น

---

(๑) คำว่า "แพ้" ภาษาล้านนาหมายถึง ชนะ

(๒) ตามพิธีโบราณมีเหตุการณ์สำคัญเกิดขึ้น มักจะบูชาเทียนเพื่อขจัดเหตุร้ายให้หาย

อันขาด แต่ว่าวันนั้นจะแตกตื่นตกใจบ้างเพราะบาปเคราะห์เข้าร่วมลักขณาเมือง ทายว่าอย่างนั้น

ตกเวลาเช้ามืด หรือ เห็นแสงสายฟ้ายก เจ้าคุณ นายจุ๋มป๋าเจ้าจอมและไพร่ราษฎรทั้งหลายแตกตื่นกันที่ศาล[๓] ข้อนรุ่งแจ้งเพราะมีคนๆหนึ่งได้ร้องถึงเพื่อนว่า"แจ้งแล้วลุกโวยๆ" เรียกซ้ำกันหลายคำ ผู้อยู่ใกล้สะดุ้งตื่นฟังไม่ชัดแจ้งเกิดเข้าใจผิดไปว่า"เงี้ยวมาแล้วโวย" เลยพากันแตกตื่นอลหม่านไปทั่ว เมื่อมารู้ทีหลังก็สงบลงไปได้

วันรุ่งขึ้นที่ ๓๑ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๔๕ นายศรีนวล เอาหนังสือจากเค้าสนาม[๔] เมืองลำปาง ๒ ฉบับ ใจความว่า บ้านเมืองร้อนเต็มทีเจ้านายกะเกณฑ์หื้อรักษาเมืองเหมือนเมืองพะเยาเรานี้

เจ้าเมืองหลวงฝางก็ถูกพวกจลาจลเงี้ยวฆ่าตายเสียแล้ว รับรู้เมื่อเร็วๆ นี้ว่าพวกโจรเงี้ยวเข้าตีเมืองนครลำปางวันนี้ เจ้าหลวงพากันบูชาอักขระนามเมืองกับบูชาเคราะห์เมือง

ต่อมามีบุคคลคนหนึ่งอยู่เมืองแพร่ หนีออกจากเมืองแพร่มาถึงเมืองพะเยาวันนี้ เจ้าคุณถามว่าเมืองแพร่แตกเมื่อใด นายนั้นมันให้การว่าเมืองแพร่แตกทัพตั้งแต่วันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๔๕ แล้ว

มีหนังสือจากเมืองนครลำปาง ๑ ฉบับ มีใจความว่า เมืองใดรบจลาจลเงี้ยวชนะ ทางการจะลด ๔ บาท และเงินศึกษาพลี ๑ บาทให้ด้วย

วันที่ ๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ หนังสือจากเมืองนครลำปางแจ้งมาว่า ผู้ร้ายเงี้ยวประมาณ ๕๐ คน เข้าตีเมืองนครลำปางเวลาเช้าตรู่รบกันกับผู้ร้ายเงี้ยวตาย ๑๘ คน พวกคนเมืองนครบ่ตายสักคนเดียว

เจ้าหลวงมีอาชญาส่งหื้อนายหลาน นายตุ่น นายก้อน ลงไป

---

(๓) ศาลหมายถึงว่าการอำเภอ โบราณมักเรียกว่า "ศาล"
(๔) ที่ทำงานทางราชการ

เมืองนครลำปาง เพื่อรับฟังข่าวเรื่องราวต่างๆ กำหนดไปถายใน ๕ วัน หื้อกลับถึงเมืองพะเยา นำข่าวมาแจ้งว่า ทราบว่าพวกคนโทษ (นักโทษ) ที่ถูกขังอยู่ที่เมืองนครนั้น ขึ้นมาเมืองพะเยาหมดแล้วเพราะเจ้าหลวงเมืองนครท่านปล่อย และข่าวว่าพวกไทยที่อยู่ศาลแขวง[๑] เมืองงาวก็หนีกันหมด

วันที่ ๙ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๔๕ นายน้อยขาว จากเมืองนครมาถึงเมืองพะเยา บอกว่าเมืองนครแตกแล้ว เจ้าหลวงเมืองนครกับเจ้าคุณศักดิ์หนีไปอยู่เมืองเชียงใหม่แล้ว

วันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๔๕ เวลาบ่าย ๖ โมงเย็น นายตุ่น นายก้อน จากเมืองนครลำปางมารอด ได้นำหนังสือมาว่า พวกเงี้ยวได้ยกพวกเข้าปล้นเมืองนครเวลา ๐๗.๐๐ น. เช้า พวกชาวเมืองนครต่อสู้รบขโมยเงี้ยว ถูกฆ่าตาย ๘๐ คน

วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๔๕ เจ้าหลวงเมืองพะเยาสืบชาตาเมืองได้เงิน ๑ แถบกับหวิ้น

เวลา ๑๒ โมง นายหนานหลาน จากเมืองนครลำปางมาถึงบอกว่าพวกขโมยเงี้ยวตายอีก ๒๔ คน พวกชาวใต้ พวกเจ๊กจีน หนีไปอยู่เชียงใหม่หมด

วันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้รับแจ้งว่าพวกเงี้ยว ๓๐๐ คน มีม้า ๑๕ ตัว ช้าง ๓๐ ตัว เดินทางมาถึงบ้านถ้ำแล้ว เจ้าอุปราชน้อยมหาชัย ศีติสาร ไปตรวจดู เป็นพวกเงี้ยวเมืองเมาะไม่ใช่โจร

วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๔๕ มีหนังสือจากเมืองนครลำปางแจ้งมาว่า ทหารไทยบุกเข้าไปยึดในเมืองแพร่ได้แล้ว พวกโจรเงี้ยวหนีออกจากเมืองแพร่ แล้วมาตั้งอยู่ในเขตเมืองสอง มีจำนวนโจรเงี้ยว ๔๕๐

---

(๑) ศาลแขวง ได้แก่ที่ว่าการอำเภอนั่นเอง สมัยนั้นเรียกว่าศาล

คน อาจจะเข้าปล้นเมืองงาวในวันต่อไป

วันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นายหนานคำมูล ลุกจากเมืองนครมาทราบว่า เจ้าจอมเมืองนคร เมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่ พากันกว้านหาโจรเงี้ยวที่เมืองแพร่ รู้ว่าพวกเงี้ยวหนีไปหมดแล้ว เจ้าจอมและหมู่คณะจึงกลับเมืองนคร ขณะนายคำมูลไปถึงนั้น ทหารจับหนานเสนมาเฆี่ยน โทษเพราะสนับสนุนพวกเงี้ยว เฆี่ยน ๒๕ แส้

วันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ หนังสือมาจากเมืองเชียงใหม่ใจความว่า ทหารไทยจากมหานครกรุงเทพ มาถึงเมืองเชียงใหม่จำนวน ๔,๐๐๐ คน ในจำนวนนี้ ทหารของ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ๒,๕๐๐ คน ทหารของพระสุราฤทธิ์ ๕๐๐ คน ทหารของพระยาอนุชิตมี ๑,๐๐๐ คน รวมทั้ง ๓ เหล่า มี ๔,๐๐๐ คน

ได้ทราบว่าส่างคำ หูคำยาน กับ ผกาคำ หนีจากบ้านแม่นาเรือและพวกเงี้ยวบ้านแม่ต๋ำ และพวกที่อยู่บ้านตุ่นใต้ก็หนีไปหมดเช่นกัน พวกนี้มักเป็นไส้ศึกให้พวกเข้ามาปล้นมักบอกที่อยู่อาศัยให้การเลี้ยงดูเป็นต้น และได้ทราบจากหนังสือจากเมืองนครมาว่า เจ้าราชสัมพันธ์กับหมู่ทหารจะยกขึ้นมาเมืองพะเยา จะมาถึงเมืองพะเยาวันนี้ และได้ทราบว่านายหนานเสน ถูกทหารนำไปประหารตัดคอเสียแล้ว โทษเพราะสนับสนุนพวกเงี้ยว

วันที่ ๒๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ได้ไปเขียนหนังสือประกาศห้ามบ่หื้อประชาชนทั้งหลาย ก๋วนควี (ทำลาย) สถานที่วัดเงี้ยวและได้เอาโกฏที่บรรจุพระธาตุเข้ามาเก็บรักษาไว้ เพราะวัดนี้เป็นของพวกเงี้ยวมาบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้น ซึ่งได้แก่วัดศรีจอมเรืองเดี๋ยวนี้ เมื่อพวกเงี้ยวหนีเกรงจะเกิดความเคียดแค้นจากประชาชนจะพากันทำลายเป็นต้น จึงได้ห้ามบ่หื้อทำลายวัด

วันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ พวกทหารจากเมืองนครมามี

จำนวน ๗๘ คน มีเจ้าสัมพันธ์เป็นหัวหน้า กับ มิสเตอร์เยนเซ่น ซึ่งเป็นนายตำรวจมือปราบ เป็นชาวต่างชาติ เดนมาร์ก

วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ พวกทหารไทยเดินทางมาจากเมืองนครและเมืองงาว มาถึงเมืองพะเยา เวลาบ่าย ๕ โมง (๑๗.๐๐ น) มีจำนวน ๑๓๐ นาย มีเจ้าสุริยะ เป็นหัวหน้าพร้อมกับคุณลำงับและเจ้าอุตตราการ[๑]

วันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าราชสัมพันธ์ กับ มิสเตอร์เยนเซ่น และพวกนายทหาร ตำรวจ ยกไปปราบเมืองเทิงทั้งหมด เจ้าราชวงศ์ไปด้วย ต่อมานายคำภีระ จากเมืองเทิงมาไปตามหาพระนายแสงฟ้า เลยไปเห็นหมู่เงี้ยวหลายคน เช่น ผกา่คำ ส่างคำ นายแสง พวกเงี้ยวหมู่นี้หนีไปเข้าพวกตั้งพักอยู่บ้านสักมีกำลังประมาณ ๕๐๐ คน

วันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าคุณ พวกทหารไทยเจ้าอุตตราการ เจ้าสุริยะ ยกทัพกลับไปเมืองนคร มีพวกทหาร ๑๓๐ คน กลับไปหมด

วันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าราชวงศ์พะเยา เจ้าราชสัมพันธ์ไปเมืองเทิง เดินทางถึงบ้านป่าแดด แล้วใช้คนไปดูหมู่

เงี้ยวที่ปงท่าเหล็กก็บ่มี ขณะนั้นน้ำแม่พุงนองล้นฝั่งข้ามไม่ได้ ยกไปข้ามที่หาดเหล็ก บ้านค่า ถึงบ้านถ้ำ บ้านดงยา แม่กา เข้าเวียง

วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าราชสัมพันธ์ เจ้าอุตตราการกับพวกทหาร ๗๘ คน ยกกองทัพกลับลงไปเมืองนครเจ้าราชวงศ์เมืองพะเยาก็ไปด้วย ในวันต่อมาทหารที่รักษาการอยู่เข้าจับพวกเงี้ยวที่บ้านป่าแดดมีพวกเงี้ยว ๓ คน แต่จับได้เพียงคนเดียว วิ่งหนีไปก่อน ๒ คน

---

(๑) ดูตามหนังสือประวัติเยนเซ่น อีกทีหนึ่ง

วันที่ ๒๙ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาเที่ยงวัน มีพวกคนใช้แคว่นตำบลป่าแดด มาแจ้งข่าวที่ศาลว่า พวกเงี้ยวเดินทางมาถึงบ้านป่าแดดมีจำนวน ๑๐๐ คน

วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลา ๑๘.๐๐ น. (๖ โมงเย็น) ได้มีเจ้าหนาน...กับเจ้าน้อยกู้และแก่บ้านห้วยแก้วนำหนังสือมาถึงศาลแจ้งว่า ขณะนี้หมู่บ้านป่าแดดแตกตื่นกันไปกระจัดกระจายหมดแล้ว ถูกพวกเงี้ยวเข้าปล้น และขับไล่ประชาชนอยู่ไม่ได้ และเงี้ยวพวกนี้มีจำนวน ๔๐๐ คน กำลังจะเข้าตีเมืองพะเยา เจ้านายเทพลั่นอะม๊อกหลวง ๓ นัด เพื่อสัญญาณให้ประชาชนทราบล่วงหน้าเพื่อเตรียมป้องกันทรัพย์สมบัติต่อไป

วันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลา ๑๗.๐๐ น. (๕ โมงเย็น) เจ้าคุณ นายจุมปา เจ้าราชคือวงค์[๑] แตกไปเมืองนคร เพราะทราบว่าพวกเงี้ยวจำนวน ๙๐๐ คน จะมาถึงบ้านห้วยแก้ว

วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เรา (พระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา) ได้เก็บสิ่งของที่จำเป็นยกย้ายไปอยู่วัดคุ้ม (ซึ่งท่านเคยอยู่มาก่อน) แต่พระสุริยามาห้ามขอร้องไม่ให้ไป ถึงเวลาเย็นยกสิ่งของกลับมาวัดเก่า (วัดราชคฤห์) เพราะมาประจำอยู่วัดนี้ เวลากลางคืนได้มีพวกผู้ร้ายมาขว้างคือปากุฏิที่อยู่อาจจะเป็นสมุนของพวกเงี้ยวก็ได้

วันที่ ๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาบ่าย ๒ โมง พวกเงี้ยวเข้าในเวียงพะเยา ๑๒ คน เวลาบ่าย ๓ โมง พวกเงี้ยวเข้ามาเพิ่มอีก ๒๑ คน และเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ถึงเวลา ๒ ทุ่ม (เวลา ๒๐.๐๐ น.) พวกเงี้ยวเข้าไล่ฟันเกือบถูกก้านคอ จึงได้หนีเอาตัวรอด หนีออกจากวัดไปเวลากลางคืน ไปแจ้งสว่างที่บ้านแม่กาท่าข้าม

---

(๑) เจ้าราชภาติกวงค์

วันที่ ๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ จากบ้านท่าข้ามไปนอนห้างทุ่งกลางนา บ้านหลวงเมืองงาว ๑ คืน

วันที่ ๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เดินทางจากห้างทุ่งบ้านหลวงไปนอนค้างปางหละ เมืองงาว

วันที่ ๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกเดินทางจากปางหละ ไปนอนศาลาบ้านแม่เมาะท่าสี เมืองนครลำปาง

วันที่ ๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกเดินทางจากศาลาแม่เมาะท่าสี ไปบ้านเสด็จ เข้าพักนอนวัดเสด็จเมืองนครลำปาง

วันที่ ๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกจากวัดเสด็จไปถึงเมืองนครลำปางแล้วได้ไปเมตตาเจ้าหลวง เจ้าคุณ มิได้ละเว้น

และไปเมตตาเจ้าคุณแม่ทัพให้ทรงทราบ แล้วไปพักนอนที่วัดเชียงหมั้น ซึ่งเป็นวันแรกที่ไปถึง

วันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พักผ่อนในเวลาตอนเช้า ฉันเพลแล้วได้ย้ายไปวัดสวนดอก เพื่อปรึกษาพระเถระผู้ใหญ่พักอยู่ ๑ คืน

วันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ย้ายจากวัดสวนดอกไปนอนพักอยู่วัดครูบาโน วัดปงสนุกใต้เพื่อสะดวกการติดต่อกับทางเจ้าหลวงจะได้รู้เรื่องราวของบ้านเมืองมีอันใดเกิดขึ้นบ้าง

วันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พักผ่อนที่วัดปงสนุก ฉันเช้าแล้วไปเวียงเหนือ และบ้านท่าวังตาลและไปวัดพิชัย เลยเข้าเฝ้าเจ้าคุณไม่เว้นแต่ละวัน เพื่อไปฟังข่าวจากเมืองพะเยาว่าเป็นประการใดที่พวกเงี้ยวเข้าปล้นต้องคอยสดับฟังอยู่เสมอ

วันที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พักอยู่วัดปงสนุก วันนี้ได้รับฟังข่าวจากเมืองพะเยาว่า ทหารยกกองทัพเข้าตีพวกเงี้ยว เงี้ยวสู้ไม่ได้พากันแตกกระจัดกระจายที่บ้านแม่กาท่าข้าม

วันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นอนวัดปงสนุกฉันงายเช้าแล้ว

หลักป้ายจารึกประวัติอนุสาวรีย์
กัปตันแฮนส์ เยนเซ่น

อนุสาวรีย์ กัปตัน แฮนส์ เยนเซ่น
อยู่ฝั่งห้วยเกี๋ยง ตำบลแม่กา อำเภอเมือง จังหวัดพะเยา
ห่างจากตัวเมือง ๑๒ ก.ม.

ไปคุ้มเจ้าหลวง วันนี้ได้ข่าวว่า เจ้าจอมและกองทัพทหารยกเข้าไปยึดตัวเมืองพะเยาได้แล้ว เข้าอยู่ในเวียงพะเยาเวลาเที่ยงคืนย่างเข้าสู่วันที่ ๑๕ ตุลาคม และคืนวันนี้ยังนอนค้างอยู่วัดปงสนุกที่นั่น

วันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นอนพักอยู่วัดปงสนุก ไปคุ้มเจ้าหลวง ได้เห็นเจ้าราชบุตรเดินทางมาจากเมืองพะเยาเข้ารายงานที่เค้าสนามหลวงว่า เมื่อวัน ๑๔ ตุลาคม ที่ผ่านมา มีพวกโจรเงี้ยวแอบอยู่ข้างทางดักยิงนายมิสเตอร์เยนเซ่นตายที่ห้วยเกี๋ยง ขณะที่ออกสู้รบกับพวกเงี้ยว โดยใช้ม้าเป็นพาหนะวิ่งออกหน้าไปก่อน ลูกน้องตามบ่ทันจึงถูกยิงถึงแก่ชีวิตข้างฝั่งห้วยเกี๋ยงทางรัฐบาลปูนบำเหน็จบำนาญและสร้างอนุสาวรีย์ให้

วันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นอนปงสนุก ฉันงายแล้วไปคุ้มเจ้าหลวง เห็นหนังสือเจ้าราชบุตรมาจากบ้านแม่ต๋ำ เมืองพะเยาว่าในวันที่ ๑๔ ตุลาคม กองทัพใหญ่ของทหารไทยเข้าพักอยู่ในวันแม่ต๋ำกลาง (เข้าใจว่าเป็นวัดแม่ต๋ำภูมินทร์) ส่วนวันที่ ๑๘ ตุลาคม นอนพักอยู่วัดปงสนุกเป็น ๑ วัน

วันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พักอยู่ที่วัดปงสนุก เวลาฉันงายเช้าแล้วไปคุ้มเจ้าหลวง ได้ทราบข่าวว่าเจ้าราชบุตรส่งหนังสือจากเมืองพะเยาว่าวันที่ ๑๔ ตุลาคม ศก นี้ กองทัพใหญ่ของทหารไทยเข้ายึดบริเวณเมืองพะเยาได้หมดแล้ว รู้สึกมีความสบายใจโล่งใจแล้ว

วันที่ ๒๐-๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ทั้งสองวันนี้ได้เตรียมตัวและเสบียงอาหาร เพื่อเดินทางกลับเมืองพะเยา เพราะเหตุการณ์สงบดีแล้ว จึงเตรียมตัวจะเดินทางกลับเมืองพะเยาต่อไป

วันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาเช้าฉันงายแล้วออกเดินทางจากวัดปงสนุกดินทางด้วยเท้าออกตั้งแต่เช้า เวลาเย็นถึงวัดพระธาตุเสด็จ ค้าง ๑ คืน

วันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันงายแล้วออกเดินทางจากวัดพระธาตุเสด็จไปพักนอนที่หมู่บ้านจำปุย ใกล้กับประตูผาพัก ๑ คืน

วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาเช้าฉันงายแล้วออกเดินทางจากหมู่บ้านจำปุยเขตเมืองลำปาง มานอนพักอยู่ที่บ้านหวดเมืองงาว ๑ คืน

วันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกเดินทางจากบ้านหวดไปนอนวัดบ้านพร้าวเขตเมืองงาว

วันที่ ๒๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันเช้าแล้วออกเดินทางจากวัดบ้านพร้าวไปนอนบ้านป่าสักเข้าเขตเมืองพะเยา

วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันงายเช้าแล้วออกเดินทางจากป่าสัก มาถึงวัดหัวข่วงซึ่งอยู่ในกำแพงเมืองพะเยา พักผ่อนเพราะเดินทางเหน็ดเหนื่อยมาก

วันที่ ๒๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ นอนค้างอยู่วัดหัวข่วง วันนี้ได้ทราบว่าทหารจับเอานายมี บ้านทุ่งหลวงไปประหาร (ตัดคอ) ที่ประตูท่าแป้น (ประตูนี้อยู่หลังวัดราชคฤห์ ถนนออกตรงไปข้างศาลเจ้าปัจจุบันนี้ บริเวณตั้งแต่ปากซอยเข้าไปเป็นป่าช้าเก่าทั้งสิ้น จนถึงลงกว๊านเป็นที่ประหารบุคคลเป็นจารกรรมช่วยเหลือเงี้ยว-ผู้เขียน)

วันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ยังนอนค้างอยู่วัดหัวข่วง ถือเป็นวัดเดิมที่เคยอยู่มาก่อน

วันที่ ๑-๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ก็ยังพักนอนอยู่ที่วัดหัวข่วง ส่วนวันที่ ๒ พฤศจิกายน ได้มีทหารจับเอานายทา บ้านทุ่งหลวงดอกคำใต้ นำไปประหารด้วยวิธีตัดคอที่ประตูท่าแป้น ทหารประหารผู้คิดทรยศต่อชาติบ้านเมืองเป็นรายที่สอง

วันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อนอนพักผ่อนหายเหนื่อยจึงตระเตรียมสิ่งของได้เวลาอันเป็นศิริมงคลแล้ว ก็เดินทางออกจากวัด

หัวข่วงไปวัดราชคฤห์ เป็นสถานที่อยู่ปัจจุบัน

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ วันนี้ปรากฏว่า พวกทหารไทยจับพวกเงี้ยวไปนอนประตูชัยแล้วขัดม๊อกยิง ๔ ครั้ง บ่ถูก (เป็นเรื่องสนใจที่ยิงด้วยยอม๊อกถึง ๔ ครั้ง แล้วไม่ถูก-ผู้เขียน) อนึ่งวันนี้เจ้าคุณหลวง และนายจุมปา เดินทางมาจากเมืองนครมาถึงเมืองพะเยาเวลาค่ำ

วันที่ ๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉันงายแล้วไปเมตตาเจ้าหลวงและไปเมตตาพระยาแก้วยื่นบัญชีสิ่งของที่เกิดการเสียหายไปเมื่อเวลาโจรเงี้ยวเข้าปล้นและได้ทิ้งวัดวาอารามไปอยู่เมืองนครลำปาง

วันที่ ๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าราชบุตรมาเอาพระเจ้าแก้วไป ๓ องค์ และได้ข่าวมาว่าพวกทหารจับเอาเงี้ยวที่เอาไปประหารในวันที่ ๖ พฤศจิกายน แต่ยิงไม่ถูก เอาไปยิงซ้ำอีกทีนอกประตูชัย คราวนี้ใช้ยอม๊อกยิงอีก ยิงถูกง่อน (ท้ายทอย-ผู้เขียน) ทะลุออกตา ครั้งนี้ตายแท้

วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ นายทหารเอานายน้อยยาโนไปประหารชีวิตที่ตะแลงแกง โดยใช้ปืนยิงที่ประตูท่าแป้น

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ นายทหารคุมเอานายสิงห์โทษช่วยเหลือพวกโจรเงี้ยวปล้นเมืองพะเยา เอาไปประหารชีวิตที่ประตูท่าแป้น และวันนี้เลยไปยื่นบัญชีสิ่งของที่เสียหายที่โจรเงี้ยวเข้าปล้นยื่นต่อเจ้าราชบุตรเมืองพะเยา

วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลา ๑๖.๐๐ น. บ่าย ๔ โมงเย็น ทหารเอานักโทษการเมือง พวกนี้ต้องโทษเพราะช่วยเหลือสนับสนุนพวกโจรเงี้ยวเข้าปล้นบ้านปล้นเมืองของตนเอง ทางการพิจารณาแล้วเห็นมีโทษอย่างร้ายแรง จึงตัดสินประหารชีวิตรวม ๕ ท่าน คือ ๑. เจ้าหนานนนท์ ไม่ทราบนามสกุลและที่อยู่ ๒. พระยาคำ วงศา

ไม่ทราบนามสกุลและที่อยู่ ๓. ปู่แสนผิว เสมอเชื้อ บ้านอยู่แม่ต๋ำ ๔. ท้าวชัย ไม่ทราบสนามสกุลและที่อยู่ ๕. ท้าวใจ๋ ไม่ทราบนามสกุลและที่อยู่ทั้งหมดนี้นำไปประหารชีวิตที่ประตูท่าแป้นตามวันเวลาดังกล่าว

(เรื่องปู่แสนผิว นี้ ผู้เขียนได้สืบทราบมาจากญาติวงศาของท่านว่าท่านเป็นคนไทย เชื้อชาติไทย สัญชาติไทย เป็นผู้มีฐานะมั่งคั่งสมบูรณ์บริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์สมบัติ มีอาชีพทำนาทำสวนมีคุณสมบัติ นับถือศาสนาพุทธมั่นคงในพระรัตนตรัย อุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนามาโดยตลอด สืบทอดลงไปถึงลูกหลานเหลน บรรดาหลานเหลนมีฐานะเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย เป็นจำนวนมาก

ในครั้งอดีตปู่ผิว คงมีตำแหน่งหน้าที่ในทางปกครอง เช่นมีฐานะเป็นแคว่น แก่บ้าน หรือมีฐานะทางโภคทรัพย์มั่งคั่งสมบูรณ์จึงเป็นที่เคารพยำเกรงของชาวบ้านทั่วไป ทางการจึงยกฐานะขึ้นเป็น “แสน” เรียก ปู่แสนผิว ธรรมดาว่าบุคคลที่มีผู้ยกย่องนับถือมีคุณสมบัติเพรียบพร้อมเช่นนี้ ทำให้ชาวต่างประเทศสนใจ เข้ามาสมัครสมานโดยหวังผลในการแผ่อิทธิพลเข้าหาประชาชนชาวไทย ทั้งข้าราชการคหบดีพ่อค้า จึงเป็นโอกาสของพวกชาวอังกฤษที่กำลังล่าเมืองขึ้นอยู่ในขณะนั้น เพราะมีหลายประเทศที่ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ อาทิ ประเทศพม่า มอญ มาเลเซีย และดินแดนของประเทศไทยบางส่วน เช่นเกาะหมาก หรือ เกาะปีนัง ซึ่งถูกอังกฤษแบ่งเอาไป

ด้วยเหตุนี้ ฝรั่งชาติอังกฤษจึงวางแผนและมีแนวนโยบายล่าเมืองขึ้น โดยเข้าไปสัมพันธ์กับบุคคลผู้มีอิทธิพลทางด้านต่างๆ เช่นผู้มีฐานะดีมั่งคั่งด้วยทรัพย์สมบัติ บุคคลที่มีอำนาจการปกครองบ้าง และบุคคลที่มีผู้เคารพยำเกรง เมื่อคนพวกนี้ได้เป็นพวกของตน ย่อมให้ความช่วยเหลือสนับสนุนทางการเมือง การปกครอง การสังคมและการเศรษฐกิจ ยกเว้นการเสียภาษีอากร ยกเว้นการเกณฑ์ทหารและ

ยกเว้นการเกณฑ์แรงงานเป็นต้น พยายามหลอกล่อ ให้คนมองเห็นความจำเป็นของชีวิต จึงมีจิตเอนเอียงเป็นสมัครพรรคพวก ยอมอยู่ใต้อำนาจของพวกชาวอังกฤษ โดยกงสุลอังกฤษจะออกหนังสือใบแดงให้ โดยผ่านเจ้าหน้าที่ "เฮ็ดแมน" เมื่อใครได้รับแล้วก็จะตกเป็นคนที่อยู่ในบังคับของอังกฤษอย่างไม่รู้สึกตัว

ปู่แสนผิว เสมอเชื้อ ก็ตกอยู่ใต้อำนาจข้อบังคับของอังกฤษ โดยผ่านการควบคุมจากพม่าหรือไทยใหญ่ทั้งครอบครัว และการประหารชีวิตปู่แสนผิวนี้ทำให้เกิดมีการพิจารณา และลงโทษผู้ใช้อำนาจในภายหลังดังมีข้อความเพิ่มเติมในภาคผนวกท้ายเล่มนี้ไว้ด้วย)

แม้แต่พวกไทยใหญ่ที่เข้ามาค้าขาย เมื่อรู้ว่าเจ้านายฝ่ายตนอยู่ในแหล่งหรือท้องที่ใด ก็มักจะนำพวกตนและพวกที่อยู่นอกประเทศเข้ามาสัมพันธ์พึ่งพาอาศัยและประกอบอาชีพมากขึ้น เมื่ออยู่นานเข้าย่อมรู้ทิศทางเข้าออก รู้แหล่งสมบัติของประชาชนตามหมู่บ้านต่างๆ เมื่อมีการก่อการจราจลขึ้น พวกเงี้ยวเหล่านี้ก็จะตั้งเป็นกองโจรเข้าทำการปล้นทรัพย์สินของทางราชการ และของประชาชนอย่างสะดวกสบาย ไม่มีใครเข้ามาขัดขวาง ทำเป็นหน่วยข้าศึกย่อมๆ เจ้าโจมตีหัวเมืองต่างๆ การที่พวกโจรเงี้ยวเหล่านี้รู้ทิศทาง รู้แหล่งเสบียงอาหารเป็นอย่างดีก็เพราะอาศัยพวกพม่า เงี้ยว ที่เข้ามาอยู่ก่อนช่วยเหลือสนับสนุนบอกทิศทางแก่พวกเงี้ยวที่เข้าทำการปล้น บันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญากล่าวไว้ตอนหนึ่งว่าพอพวกเงี้ยวเข้ายึดเมืองพะเยา พวกเงี้ยวที่บ้านสบต๋ำ และที่ตำบลต่างๆ มีแม่นาเรือ บ้านตุ่นเป็นต้น ก็จะหลบหนีไปหมด ไม่มีใครทราบว่าไปอยู่ที่ไหน ซึ่งความจริงก็คือไปร่วมกับพวกเงี้ยวด้วยกัน เพื่อไปปล้นยังถิ่นอื่นต่อไปนั่นเอง

เมื่อพวกเงี้ยวจะเข้ายึดเมืองพะเยานั้น พระยาอุดรประเทศทิศ และเจ้าอุปราชมหาชัย คีติสาร ล่วงรู้ก่อนจึงรีบเดินทางไปเมืองลำปาง

นำความเข้ารายงานเจ้าหลวงเมืองนครลำปางให้ทราบ แล้วขอกำลังทหารตำรวจขึ้นไปปราบปรามโดยด่วน ฝ่ายเจ้าหลวงเมืองนครลำปางทราบเรื่องนี้แล้วก็ไม่ชักช้า จัดส่งกองกำลังตำรวจ ทหารขึ้นมาสู้รบทันที เมื่อกองกำลังทหารตำรวจเดินทางไปถึงเมืองพะเยา เข้าเขตแม่กาท่าข้าม ก็มีกำลังของพวกเงี้ยวซึ่งเดินทางจากตัวเมืองพะเยาไปประจันกันที่นั้น จึงตั้งกำลังระดมยิงกันเป็นการใหญ่ กำลังของทหารและตำรวจไทยมีมากกว่า ทำให้พวกเงี้ยวถอยร่นไปทางทิศเหนือตามเส้นทางเป็นกลุ่มๆ จนในที่สุดได้แตกกระจัดกระจาย ช่วงนี้เองที่กัปตันเยนเซ่น ขึ้นม้าได้แล้ววิ่งไล่ติดตามข้าศึกไปก่อน จนลูกน้องตามไม่ทัน ข้าศึกซึ่งยังแอบซุ่มโจมตีอยู่ข้างทาง ได้ยิงกัปตันเยนเซ่นเสียชีวิตทันที ที่บ้านห้วยเกี๋ยง พวกลูกน้องเห็นนายเสียชีวิต ก็ไม่คิดเกรงกลัว ขับไล่พวกเงี้ยวแตกกระจัดกระจายจนรวมตัวกันไม่ติด และในที่สุดก็ยึดเมืองพะเยากลับคืนมาได้ส่วนพวกเงี้ยวที่จับได้ในครั้งนั้นถูกนำไปประหารชีวิตเป็นจำนวนมาก

เมื่อเหตุการณ์ได้สงบลง หลังจากที่ทหารตำรวจได้กวาดล้างจนเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ต่างก็มาหาสาเหตุแห่งการจราจลครั้งนี้ว่ามาจากอะไร ผลสุดท้ายได้ข้อสรุปว่า คงจะเกิดจากเหตุการณ์ที่สืบเนื่อง มาจากพวกอังกฤษได้แสวงหาเมืองขึ้น แล้วยุแหย่พวก เงี้ยว ซึ่งพม่าหนุนหลังอยู่ เพราะพม่าเองก็ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษอยู่แล้ว จึงยุแหย่ให้เกิดจลาจลขึ้น เพื่อจะใช้อิทธิพลเข้าข่มขู่ควบคุมชาวไทยแถบเหนือ ให้ยินยอมยกประเทศไทยบางส่วนคล้ายกับพวกอังกฤษเคยยึดครองเกาะปีนัง แต่ฝ่ายเจ้านายเมืองเหนือรู้ทันจึงสามารถปราบปรามไว้ได้

หลังจากนั้น ทางการคงติดตามหาพวกที่ทำการจารกรรมหรือพวกที่ให้การสนับสนุน ให้กำลังช่วยเหลือพวกข้าศึก ผู้ใดที่อยู่ในข่ายว่าเคยช่วยเหลือข้าศึกก็จะถูกจับประหารชีวิตทันที หรือไม่ก็นำขึ้น

เสื้อตัวนี้ เป็นของปู่แสนผิว เสมอเชื้อ
สวมใส่ขณะที่ถูกประหารชีวิต
วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๔๕ เวลา ๑๖.๐๐ น.
ณ สุสานประตูท่าแป้น

ผ้าต้อยไหม ของปู่แสนผิว เสมอเชื้อ
นุ่งโจงกระเบนขณะที่ถูกนำไปประหารชีวิต
ภายหลังลูกหลานนำมาตัดแบ่งกันได้คนละชิ้นเพื่อนำไปบูชา

ศาลทหาร เมื่อมีหลักฐานแจ้งชัดก็สั่งประหารชีวิต รวมทั้งบุคคล ๕ คน ตามการบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา ลงวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕

โดยเฉพาะปู่แสนผิว หนึ่งในจำนวนห้าคนนั้น ถูกกล่าวหาว่าเป็นผู้ให้พาหนะแก่ ส่างน้อย ผู้ซึ่งถูกสงสัยว่าเป็นผู้ยิงกัปตันเยนเซ่นตายขณะที่ปฏิบัติหน้าที่ปราบเงี้ยวที่บ้านห้วยเกี๋ยง แต่พวกตำรวจตามจับตัวไม่ทัน เพราะขี่ม้าหนีไปอยู่เสียที่อื่น ศาลจึงตัดสินประหารชีวิต ปู่แสนผิว ผู้ให้การสนับสนุนดังกล่าว

ภายหลังบ้านเมืองสงบแล้ว ฝ่ายอังกฤษสืบทราบว่า ปู่แสนผิว เป็นบุคคลที่อยู่ในบังคับของอังกฤษแต่ถูกศาลเมืองไทยตัดสินประหารชีวิต โดยไม่ขึ้นศาลของกงสุลอังกฤษแต่อย่างใด จึงประท้วงต่อรัฐบาลไทย หาว่าฆ่าบุคคลในบังคับของอังกฤษโดยพลการ จึงสั่งให้ประเทศไทย ชี้แจงเหตุผลรายละเอียด ให้รัฐบาลอังกฤษทราบโดยด่วน ฝ่ายรัฐบาลไทยก็ได้ชี้แจงเหตุผลการประหารชีวิตปู่แสนผิวไปโดยละเอียด พร้อมกับยอมรับแก้ไขสิ่งที่ผิด และหาทางออกเพื่อเห็นแก่ไมตรีของสองประเทศ ซึ่งเรื่องนี้ปรากฏตามคำพิพากษาของศาลระหว่างประเทศ ดังมีหลักฐานจากหนังสือพิมพ์ไทยหลังข่าว ฉบับที่ ๕๖๘ ประจำวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ ในคอลัมน์ว่า"เกร็ดเก่า" รวบรวมโดย นายอินเครา ดังนี้ : -

จาก...หนังสือพิมพ์ไทยหลังข่าว

ฉบับที่ ๕๖๘ ประจำวันที่ ๑๐ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๑๑

เกร็ดเก่า

รวบรวมโดย...นายอินเครา

อังกฤษเอาเรื่องประหารคนในบังคับ

เมื่อเดือนตุลาคมรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) ในระหว่างที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพใหญ่ กำลังยกกองทัพ กองทหารเข้าปราบปรามพวกเงี้ยวที่ก่อการกำเริบขึ้นทางภาคเหนือของกรุงสยามนั้น เจ้าพนักงานได้จับกุม "ตองชู" ผู้หนึ่งโดยสงสัยว่าสมรู้เป็นใจกับพวกเงี้ยวที่ก่อการกำเริบ ตองชูผู้นี้ชื่อปู่ผิ่ว บ้านอยู่ในเมืองพะเยา และเป็นคนที่จดบัญชีแก่ทางราชการไว้ว่าเป็นคนในบังอังกฤษ

เมื่อจับกุมปู่ผิ่วเอาไว้แล้ว เจ้าพนักงานได้นำตัวปู่ผิ่วเข้าพิจารณาคดีในศาลทหารซึ่งตั้งขึ้นที่นั่น อันมีเจ้าราชบุตรเมืองนครลำปาง เจ้าราชภาติกวงศ์ กับผู้มีชื่ออีกนายหนึ่งเป็นผู้พิจารณาพิพากษาในที่สุดศาลทหารได้ตัดสิน "โดยเร็วพลัน" ให้ลงโทษถึงตาย และได้ประหารชีวิตปู่ผิ่วไปตามคำพิพากษา

แต่เนื่องจากหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับกรุงอังกฤษ ได้กำหนดกรรมสิทธิ์ และผลประโยชน์ของคนข้อบังคับอังกฤษไว้ว่า หากคนในบังคับอังกฤษถูกจับกุมแล้วเจ้าพนักงานฝ่ายไทยจะต้องรีบส่งตัวไปชำระในศาลต่างประเทศ ซึ่งในภาคนั้นมีอยู่ที่เชียงใหม่และให้กงสุลอังกฤษที่นั่นคอยดูแลความเป็นผู้ของผู้ถูกจับกุมด้วย เมื่อรัฐบาลอังกฤษทราบเรื่องการประหารชีวิตปู่ผิ่วคนในบังคับอังกฤษเข้าจึงได้สอบถามรัฐบาลสยามว่า เจ้าราชบุตรและเจ้าราชภาติกวงศ์มีอำนาจอย่างไรจึงได้ชำระและลงโทษคนในข้อบังคับอังกฤษ พร้อมกันนั้นก็เร่งรัดรัฐบาลสยามให้ลงโทษข้าราชการทั้งสองท่านดังกล่าวนามมาแล้วด้วย

เจ้าราชบุตรและเจ้าราชภาติกวงศ์ ได้ให้การต่อทางราชการว่า ในการพิจารณาคดีปู่ผิ่วนี้ไม่ทราบเลยว่าปู่ผิ่วเป็นคนในบังคับอังกฤษ

หลังจากได้สอบสวนความเป็นไปโดยรอบคอบแล้ว กระทรวงต่างประเทศในขณะนั้น ซึ่งมีพระองค์เจ้าเทวะวงษ์วโรประการเป็นเสนาบดี

จึงได้ทรงเปิดการเจรจากับฝ่ายอังกฤษว่ารัฐบาลสยามเห็นว่าเจ้าราชบุตรกับเจ้าราชภาติกวงศ์ ได้กระทำตามคำสั่งที่มีไปโดยตรงจากกรุงเทพฯ เพราะฉะนั้นความรับผิดชอบย่อมตกอยู่แก่รัฐบาลสยาม เมื่อฝ่ายอังกฤษได้พิเคราะห์ความตามเหตุการณ์ดังกล่าวแล้ว จึงได้คืนคำขอให้ลงโทษเจ้าราชบุตรกับเจ้าราชภาติกวงศ์เสีย แต่ฝ่ายอังกฤษก็มีเงื่อนไปบางประการ โดยอ้างว่าจะปล่อยให้คดีเลิกแล้วกันไปเสียทีเดียวไม่ได้ ต้องมีการแก้ไขสิ่งที่ผิดโดยให้รัฐบาลสยามสั่งให้เจ้าราชบุตรและเจ้าราชภาติกวงศ์กระทำ ๓ ประการ ดังต่อไปนี้ :-

๑. ให้ชี้แจงให้ปรากฏแก่มหาชนทั้งหลายและต่อกงสุลอังกฤษที่เมืองลำปาง ว่าเหตุการณ์เป็นมาอย่างไรจึงได้มีการชำระคดีปู่ผิว

๒. ให้แสดงความเสียใจให้ปรากฏต่อมหาชนต่อกงสุลอังกฤษในการที่ได้กระทำไปแล้ว

๓. ให้มอบเงิน ๗,๕๐๐ รูเปีย แก่กงสุลอังกฤษเพื่อเป็นค่าทำขวัญแก่ญาติของปู่ผิวผู้ถูกประหารชีวิต โดยให้มอบต่อหน้ามหาชน

เนื่องจากทางฝ่ายไทยได้กระทำผิดต่อสัญญาทางพระราชไมตรีไปแล้วจึงจำต้องอนุโลมตามคำขอของฝ่ายอังกฤษ

หลังจากเรื่องราวทั้งหลายเรียบร้อยลง พระองค์เจ้าเทวะวงศ์วโรประการ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ได้ทรงออก "แจ้งความ" ฉบับหนึ่ง ลงวันที่ ๓๑ พฤษภาคม ร.ศ.๑๒๓ (พ.ศ.๒๔๔๗) มีใจความว่า

"ฝ่ายรัฐบาลสยามมีความประสงค์ที่จะแสดงความเสียใจอย่างยิ่งว่าเหตุการอันไม่ควรจะเป็นอย่างเช่นการชำระและประหารชีวิตปู่ผิวนี้ก็เกิดมามีขึ้น ด้วยรัฐบาลสยามไม่ได้มีความประสงค์เลยว่าจะกระทำให้เสียกรรมสิทธิ์อย่างหนึ่งอย่างใดของประเทศซึ่งเป็นไมตรีกันและเพื่อที่จะป้องกันไม่ให้เกิดเหตุเช่นนั้นอีกได้นั้น จึงได้มีคำสั่งแก่เจ้าพนักงาน

สยามทั่งพระราชอาณาเขต ให้เอาใจใส่ระวังในคดีอย่างเช่นนี้ ซึ่งจะมีคนอ้างว่าอยู่ในบังคับอังกฤษเกี่ยวข้องแล้ว และก่อนเวลาชำระคนเช่นนี้ให้สอบสวนสังกัดของคนผู้นั้นโดยหารือกับกงสุลอังกฤษโดยทางอย่างอื่นๆ ให้ได้ความโดยถี่ถ้วน"

(นั่นเป็นเหตุการณ์อีกตอนหนึ่ง ซึ่งทางรัฐบาลสยามยอมอ่อนข้อให้ฝรั่ง เพราะสนธิสัญญาระหว่างกรุงสยามกับฝรั่งหลายประเทศครั้งรัชกาลที่ ๔ ทางฝ่ายไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบอย่างสำคัญ คือสูญเสียเอกราชในทางศาล ไม่เฉพาะแต่ชาวยุโรปเท่านั้นที่ไม่ต้องขึ้นศาลไทยเมื่อกระทำผิดกฎหมาย แม้แต่ชนชาติต่างๆ ที่อยู่ในบังคับของประเทศนั้นๆ เช่น พม่า มอญ เขมร ลาว ซึ่งเข้าพึ่งพระบรมโพธิสมภารแท้ๆ ถ้าทำผิดกฎหมายก็ไม่ต้องขึ้นศาลไทยเช่นเดียวกัน ต้องขึ้นศาลกงสุลของฝรั่งเองทั้งหมด สนธิสัญญาดังกล่าวมาได้รับการแก้ไขในสมัยรัชกาลที่ ๖ หลังจากไทยได้เป็นฝ่ายชนะในสงครามโลกครั้งที่ ๑ แล้ว ตั้งแต่นั้นมาฝรั่งทุกชาติรวมทั้งคนในบังคับ เมื่อกระทำผิดกฎหมายต้องขึ้นศาลไทยเพียงศาลเดียว ศาลกงสุลต่างประเทศเป็นอันเลิกล้มไปสิ้นแต่นั้นมา-ผู้เขียน)

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ พ่อเจ้าหลวง เจ้าคุณหลวง และเจ้าราชบุตรเป็นเค้าศรัทธาร่วมกันไปทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ร.อ.แฮนส์เยนเซ่น นายร้อยตำรวจทำหน้าที่เป็นนายกองนำทหาร ตำรวจเข้าตีโจรเงี้ยวขับเคี่ยวกันตั้งแต่แม่กาท่าข้ามจนถึงห้วยเกี๋ยง ถูกพวกโจรเงี้ยวดักซุ่มยิงข้างทางถึงแก่ความตาย เจ้าหลวงจึงพากันนำศพ ร.อ. แฮนส์เยนเซ่น มาตั้งบำเพ็ญกุศลที่วัดเงี้ยว[๑] นิมนต์พระสงฆ์ ๑๕ รูปชักผ้าบังสุกุล ได้ปัจจัยที่ทำบุญ ๒ แถบ[๒]

---

(๑) วัดศรีจอมเรือง
(๒) เงินรูปีของอังกฤษมีค่าเท่ากับ ๗๕ สตางค์

(ร.อ. แฮนส์ เยนเซ่น อายุ ๒๔ ปี เกิดเมื่อ พ.ศ.๒๔๒๑ เป็นชนชาติชาวเดนมาร์คเข้ารับราชการเป็นอาสาสมัครเป็นตำรวจไทยได้รับพระราชทานยศ ร.อ. เทียบเท่ายศ ร.ต.อ. ทำหน้าที่ฝึกสอนนายตำรวจและได้รับตำแหน่งผู้ตรวจตำรวจนครลำปาง(๓) ซึ่งในสมัยนั้น พระยาวาสุเทพ หรือ ยี เซา ชาวเดนมาร์คเป็นผู้บังคับการกรมตำรวจหลวงขึ้นตรงกับกระทรวงมหาดไทย โดยมีสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อครั้งทรงกรมเป็น กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เป็นเสนาบดี)

เมื่อปี พ.ศ.๒๔๔๕ พวกโจรเงี้ยวเข้าตีเมืองลำปาง นายร้อยเอกแฮนส์ เยนเซ่น คุมกำลังตำรวจ ๑ หมวด เข้าตีพวกโจรเงี้ยวและสามารถสะกัดพวกโจรเงี้ยวไว้ได้

วันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ มี รท. ชุ่ม ผู้ช่วยของ ร.อ. แฮนส์ เยนเซ่น ได้นำกองทหารขึ้นไปเมืองพะเยา เมื่อได้รับรายงานว่าเงี้ยวยึดเมืองพะเยาได้ ร.อ. แฮนส์ เยนเซ่น นำกำลังตำรวจจำนวน ๒๒ นายออกหน้าเข้าประชิดกับข้าศึก ปะทะกันที่แม่กาท่าข้าม ได้ยิงต่อสู้กันอย่างดุเดือด พวกโจรเงี้ยวสู้ไม่ได้ ถอยทัพไปทางทิศเหนือเรื่อยๆ ฝ่ายปราบปรามได้ติดตามไปอย่างไม่ลดละ โดยเฉพาะ ร.อ. แฮนส์ เยนเซ่น ได้ขึ้นม้าสีขาวนำหน้าไปก่อน จนถึงป่าห้วยเกี๋ยง ตอนแม่กาท่าข้ามใกล้ต้นมะเดื่อ พวกโจรเงี้ยวได้ดักซุ่มยิง เสียชีวิตทันที(๑) ทางฝ่ายบ้านเมืองได้ระลึกถึงความดีของท่านได้สร้างอนุสาวรีย์ไว้ ณ หลัก กม.

---

(๓) ปรากฏหลักฐานที่อนุสาวรีย์ ร.อ. แฮนส์ เยนเซ่น

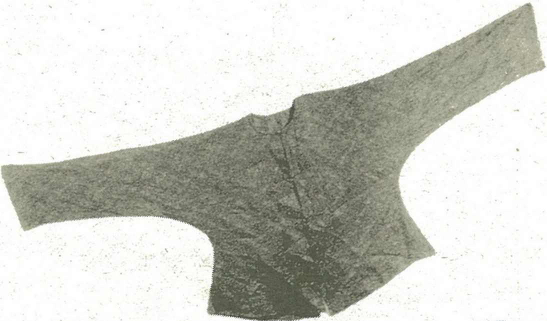
(๑) ผู้ใช้ปืนดักยิง ร.อ. แฮนส์ เยนเซ่น ครั้งนั้น ทราบภายหลังว่าชื่อส่างน้อย เมื่อยิงแล้วได้หลบหนีไปอย่างฉับพลัน การหนีของส่างน้อยได้รับความช่วยเหลือสนับสนุนจากพวกเงี้ยวโดยให้ม้าเป็นพาหนะ เจ้านายผู้ใหญ่มาทราบภายหลังว่า ม้าที่ส่างน้อยได้เป็นพาหนะหลบหนีไปนั้น เป็นของปู่แสนผิว จึงเกิดการเข้าใจผิด ถึงกับจับปู่แสนผิวกับพรรคพวกขึ้นศาลตัดสินประหารชีวิต เมื่อวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลา ๑๖.๐๐ น. ณ สุสานประตูท่าแป้น ดังกล่าว-ผู้เขียน

๔๑ งาว-พะเยา บนเส้นทางสายลำปาง พะเยา เชียงราย ถนนพหลโยธิน หลัก ๗๒๖/๑ โดยจารึกว่า “ร.อ. เยนเซ่น มาร์กาณิต ชนชาติเดนมาร์ค ข้าราชการตำรวจไทย มรณกรรม ๑๔ ตุลาคม ๒๔๔๕”

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๔๕ เวลาบ่าย ๓ โมง เจ้าราชบุตรเมืองลำปาง เจ้าราชภาติกวงศ์ และเจ้าน้อยแก้วมงคล เมื่อเสร็จภาระกิจแล้วก็ยกไปเมืองงาวฝ่ายใต้ วันนี้ไปชักบังสุกุลปู่แสนผิวได้ผ้า ๑ วา กับเงินสลึงหนึ่ง ไหหม้อดอก ๑ ไห

เมื่อสิ้นเดือน พฤศจิกายน ตรงกับวันอาทิตย์ขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๓ เหนือ การปราบปรามโจรเงี้ยวได้เสร็จสิ้นลงไปแล้ว เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา คือพระยาอุดรประเทศทิศ (เจ้าหลวงชัยวงค์ศีติสาร) ได้จัดการปกครอง ปรับปรุงแก้ไขทุกด้าน เพราะขณะที่พวกโจรเข้ามาปล้นและทอดทิ้งเมืองไปนั้น ที่ทำการงานของบ้านเมืองก็ละทิ้ง เอกสารหลักฐานต่างๆ คงจะสูญหายหรือสับสนกันไปหมด เนื่องจากการเอาไปเก็บซุกซ่อนกันหลายที่หลายแห่ง เพราะกลัวเงี้ยวจะนำเอาไปเผา เมื่อบ้านเมืองปกติดีแล้ว ก็ต้องมีเริ่มต้นกันใหม่โดยจัดระบบการปกครองให้เป็นระเบียบแบบแผน

ส่วนในทางป้องกันขอบเขตของบ้านเมืองนั้น ยังไม่มีและไม่มั่นคง กำแพงเมืองเก่าก็เหลือเพียงคูน้ำเท่านั้น ไม่สามารถจะเป็นเครื่องป้องกันบ้านเมืองได้ ความหวาดระแวงต่อพวกโจรเงี้ยวก็ยังมีอยู่เกรงจะเกิดการจลาจลขึ้นมาอีก จึงได้คิดสร้างกำแพงเมืองขึ้นล้อมรอบคูเมืองที่มีมาแต่เดิมเพื่อให้บ้านเมืองมั่นคง จึงปรึกษาหารือควรจะสร้างกำแพงเมืองหรือเมฆเมืองขึ้น และจะต้องทำอย่างรีบด่วน แต่มีปัญหาที่จะหาอุปกรณ์ในการก่อสร้างมาได้อย่างไรในเวลาอันรวดเร็ว เจ้านายทั้งหลายต่างก็มองเห็นวัตถุโบราณ และโบราณสถานในเมืองพะเยานั้นซึ่งมีอยู่มาก อาทิ เจดีย์ พระธาตุ วิหาร อุโบสถเก่าแก่ที่รกร้าง จึงมีบัญชาให้เจ้านาย

เสื้อตัวนี้ เป็นของแม่นาง ศรีภริยาของปู่แสนผิว เสมอเชื้อ
นำมาแสดงให้เห็นถึงทรวดทรงของเสื้อสมัยโบราณ ประมาณ ๘๖ ปี

ผ้าถุงเนื้อแพรของผู้หญิงไตเงี้ยวหรือไตใหญ่
ที่นิยมนุ่งกันในอดีต ได้จากแม่เลี้ยงหอม
บ้านหน้าสถานีประมงจังหวัดพะเยา

แต่ละฝ่ายเกณฑ์เอาราษฎร มีแก่ แคว่นที่อยู่ตำบลรอบนอก ให้นำเอาลูกบ้านของใครของมันเข้ารื้อถอนวัดวาต่างๆ จนหมดสภาพแล้ว นำเอาอิฐ หิน เหล่านั้น มาก่อเป็นกำแพงเมืองล้อมรอบอย่างที่เห็นแนวในปัจจุบัน

ทางคณะสงฆ์ซึ่งมีพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา ตำแหน่งเจ้าคณะแขวงเมืองพะเยา ท่านไม่สามารถจะทัดทานได้ เพราะอำนาจทางบ้านเมืองได้กะเกณฑ์ให้ชาวบ้านทำ ท่านได้แต่ขอร้องไม่ให้รื้อถอนเป็นบางวัดเท่านั้น เช่นวัดมหาพน วัดปราสาท เป็นต้น แต่ดูเหมือนคำขอร้องของท่านจะไม่สำเร็จเพราะได้รับคำตอบจากเจ้าหลวงเมืองพะเยาพูดได้ว่า “เอาเถิด” คำเดียวเท่านั้น

ต่อมาก็เป็นโอกาสให้ประชาชนต่างเฮโลเข้ารื้อถอนพระเจดีย์ของวัดต่างๆ ในบริเวณตัวเมืองพะเยา และได้เกณฑ์เอากำลังจากหมู่บ้านตำบล รอบนอกมากันอย่างมากมาย ในบันทึกของท่านได้เขียนไว้ว่า

วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๔ฯ๑ พวกประชาชน เริ่มขุดเจดีย์วัดสวนจันทร์นอก เวลาบ่าย ๓ โมง เพิ่นเก็บเอาพระพุทธรูปมาหื้อวัด ๓ องค์ แก้วเข้า ๔ ลูก ได้พระธาตุที่เศียรพระพุทธรูป ๕ ดวง เวลาบ่าย ๕ โมง เรียกพระหวลใหญ่มาถามว่า เขาขุดเจดีย์ได้อะไรบ้างเขาบอกว่าได้อูบทอง ๑ ลูก ในอูบมีพระพุทธรูปหินดำ ๑ องค์ บอกต่อไปว่า พระพุทธรูปหินดำนั้นคุณศิริเอาไปเสีย พวกที่เศษพวกขุดเขากวาดลงหลุมเสียหมด ว่าฉะนั้น

วันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๖ฯ๑ เวลาบ่าย ๔ โมงเย็น มีพระม่าน (พม่า) มาขอหนังสือเดินทางจะไปเมืองเชียงของจึงจะบอกว่าไม่สามารถจะทำให้ได้เพราะพระม่านไม่ได้หนังสือครูบาเมืองนครมาจึงจะไม่ออกให้

วันที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๖ฯ๑ เวลาบ่าย ๑ โมง

ไปรับเอาพระธาตุที่วัดสวนจันทร์นอกที่เก็บวันก่อนที่เขากำลังขุดแล้ว เก็บรักษาไว้ที่เติกวิหารมีพระธาตุ ๑๖ ดวง แก้ว ๔ ลูก กับทั้งพระธาตุที่ได้ในเศียรพระพุทธรูปรวมเป็นพระธาตุที่ได้ใหม่ทั้งหมด ๒๑ ดวง

วันที่ ๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๗ฯ๗๑ พวกทหารปราบข้าศึกโจรเงี้ยวยังคงคอยดูแลรักษาความสงบอยู่ คณะทหารไปสังเกตอยู่ที่ประตูต้นแสะ วันนี้ เจ้าราชภาติวงศ์ เดินทางมาจากเมืองงาวถึงเมืองพะเยา เวลาบ่าย ๔ โมง ฝ่ายเจ้าราชบุตร เจ้าน้อยพล จากเมืองนครก็มาพร้อมกันแล้วพากันไปดูเจ้าอุดรประเทศทิศ ท่านกำลังคุมการก่อสร้างกำแพงเมืองตรงที่ประตูหอกลองในวันนี้ด้วย

วันที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๑ฯ๗๑ อาตมาไปบ้านเจ้าหลวงไปขอเมตตากับเจ้าคุณ ขอไม่ให้รื้อพระเจดีย์ที่วัดมหาพนและที่วัดประสาท ก็ได้รับคำตอบจากเจ้าคุณว่า “เอาเถิด”

(สันนิษฐานว่า พระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา คงเสียดายโบราณสถานและโบราณวัตถุทั้ง ๒ แห่ง และเข้าใจว่าคงจะคงสภาพที่สมบูรณ์อยู่ เพื่อเก็บรักษาเป็นปูชนียสถานคู่บ้านคู่เมืองต่อไป เมื่อได้รับคำตอบเช่นนั้น ก็เป็นอันว่าหมดหวังอย่างสิ้นเชิง-ผู้เขียน)

วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๒ฯ๗๑ เวลาฉันงายเช้าแล้วเรียกพระมูล สามเณรดวง สามเณรตุ้ย สามเณรเรือง รวม ๕ รูปด้วยกัน ไปขุดเครื่องยาสมุนไพร (คือบังกี) ทิศตะวันตกวังยาวร่องช้างเวลาบ่าย ๔ โมงเย็นกลับมาถึงวัดราชคฤห์ สามเณรหวล สามเณรชื่นและสามเณรชวนบอกว่าพวกขุดเจดีย์ขุดได้ผะอบพระธาตุวัดสวนจันทร์นอกได้ ได้ไหขาวอย่างผิวออมนกแต้ได้ ๒ ใบ ในไห ๒ ใบคือ

ใบที่ ๑ มีผะอบทองหนึ่งใบใหญ่ขนาดไข่เป็ด มีพระบรมธาตุและพระธาตุของพระอรหันต์และมีแก้วอยู่ข้างในไหใบใหญ่มีพระเจ้าแก้ว ๑ องค์ กับแก้วเข้าเป็นลิ่มยาวๆ ขนาดนิ้วมือ ๑ อัน

ในไหใบที่ ๒ มีพระพุทธรูปพิมพ์ดำ ๒ องค์ เมื่อรวมทั้งมวลเช่นแก้วพระธาตุนั้นเห็นมีมากหลายองค์อยู่เพราะเขามิได้นับจำนวนมีเท่าไรแน่ก็ไม่รู้ นางปั่นเก็บพระธาตุได้ที่เขารื้อโรง เจ้าอุปราชได้พระธาตุ ๑ องค์

วันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๓ฯ๑๐๑ เวลา ๑ โมงเช้า ไปขอดูพระบรมธาตุที่เจ้าคุณ เจ้าคุณเอาพระพิมพ์ดำมาให้ดู ๑ องค์กับออมผะอบธาตุ ให้ดูมีพระบรมธาตุอยู่ประมาณ ๑๘ องค์ กับแก้ว ๕ ลูก

เจ้าคุณเอาพระบรมธาตุ ๕ องค์ กับแก้ว ๕ ลูก ได้รับเอาไว้แล้วเก็บรักษาไว้อย่างดี กับพระเจ้าแก้ว ๑ องค์เศียรหัก ส่วนเจ้าคุณขอช่วยต่อคอพระแก้วให้ จึงได้รับเอามาต่อให้ รวมทั้งหมดมี ๒๗ องค์

เวลาบ่าย ๓ โมง เจ้าแขวงป่าแดดเขียนหนังสือมาว่า มีพวกเงี้ยวลุกทางบ้านแม่สูญผ่านป่าแดดไปทางหาดเหล็กมีจำนวน ๑๓๐ คน มันมาที่บ้านป่าแดดเมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม ศกนี้ พอถึงเวลาตะวันเที่ยงพวกเงี้ยวมาถึงบ้านค่า เวลา ๑ ทุ่ม เจ้าแคว่นบ้านค่าเข้ามารายงานถึงเวียง พวกเงี้ยวมารอดถึงบ้านค่าแล้ว

วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๔ฯ๑๑๑ เวลาบ่าย ๕ ทุ่ม (๒๓.๐๐ น.) พวกขโมยเงี้ยวเข้าปล้นแขวงดอกคำใต้ นายฉิม ถูกฟันด้วยดาบ ๑ ที ที่คอ แผลกว้างประมาณ ๒ นิ้ว ลึกสัก ๓ เปิ้มตอกไพคา[๑] รุ่งขึ้นเวลา ๒ โมงเช้า นายฉิมพ่ายเงี้ยวหนีมาถึงเวียงนายฉิมบอกว่า ได้ต่อสู้ครั้งเดียว พวกเงี้ยวก็เปิดหนีไปทางทิศตะวันออกของบ้านเจ้าพญาแก้ว เจ้าหน้าที่ตำรวจออกไปตรวจดู

วันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๕ฯ๑๒ ๑ได้ไปผ่อเขาก่อเมฆเมืองทางด้านประตูเหล็กแล้วเลยไปผ่อขุดเจดีย์ ที่อยู่เค้าไม้แดง

(๑) ขนาดกว้าง ๕ มิล.

ไคว่กลับมาประตูหอกลอง แล้วเดินตวยกองไปประตูชัยผด[๒] ไปประตูปู่ยี่ (ประตูออมบ่อม) ออกเดินไปที่เขาขุดเจดีย์ริมต้นเค้าจาว[๓] ต้นไม้ขะจาว) แล้วไปวัดหินลาดมาเก็บเอาพระธาตุอันเป็นเศษค้างอยู่แคว่นตุ่นเก็บเอาไป และได้ไปพบทหารเอานายโชติมาเผาที่นั่น เขานิมนต์ชักผ้าบังสุกุลได้เงิน ๓ บาท แล้วกลับวัดราชคฤห์

เวลาบ่าย ๕ โมง ได้ข่าวว่าเพิ่นขุดเจดีย์วัดนอกประตูปู่ยี่ ก็ได้ออกไปผ่อดู ในวันเดียวกันเพิ่นขุดเจดีย์วัดป่าฝาง ได้โกฐพระธาตุออกมา

วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๔๕ ๑ฯ๑๕๑ เวลาฉันงายเช้าแล้วไปผ่อรอยที่เพิ่นขุดเจดีย์ที่วัดป่าฝางหลังวันตก ผ่อแล้วเพิ่นบอกว่าเจ้าคุณ เจ้าอุปราชอยู่ที่รื้อเตธาตุหลังตะวันออกหนีไปผ่อดูบ่มีเห็นแต่นายเชย นายเชยบอกว่า เจ้าหื้อข้าผ่ออยู่นี้ว่าฉะนี้ แล้วกลับหนีมาที่วัดต้นดู่ แล้วกลับมาวัด

พระนายหวลมาบอกว่า เพิ่นขุดพระเจดีย์วัดสามท้าว เห็นที่ไว้พระธาตุแล้วจึงรีบไปผ่อเห็นเป็นรูกว้าง เขาเอาแต่ของเก่า เห็นเขาขว้างพระพุทธรูปทิ้งเรี่ยราด ได้เก็บไปกองไว้ที่วัดขะจาวแล้วเก็บเอาที่ดีๆ มาไว้ที่กำแพงธาตุ แล้วไปที่วัดหินลาด เห็นเพิ่นขุดอยู่พวกเขาบอกว่าพระธาตุพึ่งจะอยู่นี้ ขึ้นไปผ่อเห็นเขาเอาของเก่าๆ แต่ก่อนใส่หม้อจุไว้มีแต่พระพิมพ์ดินเป็นของชำรุดเสียแล้ว กลับไปผ่อดูที่วัดริมต้นไม้ขะจาวทางเหนือ ที่แคว่นแม่นาเรือได้พระธาตุเห็นแต่โกฏเปล่า แล้วไปดูพระเจดีย์วัดต้นดู่ จึงกลับมาวัดคุ้ม

สามเณรไปร้องบอกว่า เจ้าราชบุตรให้นายอินเถิง เอาครัวธาตุ (คือสิ่งของในเจดีย์) ที่วัดสามท้าวมาส่งให้ กลับมาเพิ่นก็เอาครัวต่างๆ มามอบให้ว่าขอให้พระเณรช่วยล้างขัดสีให้ดี วันพรุ่งนี้เจ้าราชบุตรจะดู

---

(๒) ผด หมายถึงเลย ผดไป หมายถึง เลยไป
(๓) ต้นไม้ชนิดหนึ่งต้นใหญ่ สูง เนื้อเป็นสีขาว

เวลา ๑ ทุ่ม

ครั้นอยู่มาสักประเดี๋ยว เจ้าหลวงให้เจ้าหนานสม เอาครัวและพระธาตุของวัดศรีคำมามอบให้ ครั้นอยู่มาอีกไม่นาน เจ้าคุณให้นายป๋อนเอาพระพุทธรูปคอหักมาให้ อยู่สักครู่นายหนิ้วมาบอกว่าเจ้าคุณนิมนต์ไปหาที่บ้านสักประเดี๋ยว ก็ได้พบเจ้าคุณฯ เอาพระ ๑๒ องค์มาให้ผ่อดู

วันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๒ฯ$_{๑}$ ๑ ฉันข้าวงายแล้วไปผ่อดูคนที่มาก่อนเมฆเมือง ก่อตัวประตูประสาทและประตูสะหลีแล้วไปผ่อเขาจุดพระเจดีย์ที่วัดบวกสี่แจ้ง แล้วไปผ่อพระเจดีย์ที่วัดป่าก๋ว่าวแล้วไปผ่อพระเจดีย์ที่ริมแม่ฮ่องน้อยห่าง แล้วมากะเกณฑ์คน ห้ามคนไม่ให้ขุดทับไม้ศรีคำ แล้วมาแว่คุยตุเจ้าธิ อู้กั๋นจนถึงเวลา ๖ โมงเย็นมาถึงวัดราชคฤห์ เจ้าคุณมาเอาพระสิงห์ไปเวลา ๑ ทุ่ม ได้ไปที่คุ้มเจ้าคุณฯ เอาสิ่งของพระธาตุที่ได้ที่ดงต้นกอกหลวงให้

วันที่ ๑๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๓ฯ$_{๒}$ ๒ ฉันงายเช้าแล้วพระสุริยาไปถอดหุ่น[๑] พระเจดีย์วัดพระคว้มปติ เวลาบ่าย ๑ โมงกลับมาถึงวัด

เวลาบ่าย ๕ โมง เจ้าน้อยคาดเอาพระธาตุวัดกลางป่าเรี่ยว[๒] มามอบให้

วันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๕ฯ$_{๔}$ ๑ เวลาเที่ยงวันเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชกรีวงศ์ ส่งพระธาตุที่ได้ในพระเจดีย์วัดพระคว้มปติมาให้ มีพระธาตุอยู่ ๗๐๐ ดวง แก้วมี ๖๖ ลูก กากแก้ว ๓๐ อัน แหวน ๑ กวง พระพิมพ์ ๒๒ องค์ ออมแก้ว ๓ ออม เกลียวแขนทอง ๑ ขอน พระบรมธาตุ (ธาตุพระพุทธเจ้า) ๓ ดวง

---

(๑) ถ่ายรูป
(๒) ป่าช้า หรือ สุสาน

วันที่ ๑๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๖ฯ๕๑ เจ้าคุณหลวง เจ้าราชบุตร นายจุมปา ได้พระธาตุที่วัดคงบวกมะเข้า อยู่ทางหนหรดีไปสัก ๒๐๐ วามาให้

วันที่ ๒๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๗ฯ๖๑ เจ้าหลวง เจ้าราชบุตร เจ้าราชภาติกวงศ์ นายจุมปา เจ้าชุ่ม คุณวัน ได้พระธาตุที่วัดปราสาทมาให้

วันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๑ฯ๘๑ ได้ไปผ่อดูพระเจดีย์วัดลี เขารื้อเอาตีนธรณีพระเจดีย์ถึงแอวชั้นล่างไปก่อเมฆเมืองหมด

เวลา ๑ ทุ่ม นายเชยมีอาการปวดท้อง ใช้นายหนิ้วมาขอยา แล้วนายหนิ้วมาบอกว่า เจ้าราชวงศ์ เจ้าชุ่ม เอาหมู่คนที่ก่อเมฆเมืองไปรื้อเตพระเจดีย์วัดป่าแดง

เวลา ๖ โมงเย็น หมู่ชาวบ้านเหยี่ยน เจ้าราชวงศ์ สั่งหื้อเอาพระเจ้าทองน้อยมาให้ ๒ องค์ บอกว่าพระเจ้าวัดป่าแดงขุดได้ในพระเจดีย์ว่าฉะนี้

วันที่ ๒๒ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๔๕ ๒ฯ๘๑ เวลา ๔ โมงเช้าเรากับพระสุริยา ได้ไปดูเขารื้อพระเจดีย์วัดป่าแดง เห็นเจ้าชุ่ม และพวกก่อกำแพงเมืองรื้อเตอยู่ แล้วถามหมู่ข้างล่างว่าได้อะไรไปบ้าง เขาตอบว่าไม่ได้อะไรวันนี้ วันวานนี้ได้พระเจ้าคำ ๒ องค์ เจ้าน้อยยศลุกจากวัดลีมาถามบอกว่าไม่มีใครขึ้น มีแต่นายหน่อบ้านเปินคนเดียวมันขึ้นต้นไม้ขะจาว แล้วก่ายไม้ขัวไปที่ยอดหักที่นั่นกว้าง ๑๐ วาผ่อดูเห็นตั๋นๆ ไว้ ไม่มีกลวง คือไม่มีรู จักรีบไปดูที่เขาบอก[๑] นั้นก็ไม่ได้ว่าฉะนี้

วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๓ฯ๙๑ วันนี้ (อากาศ) บดทั้งวันค่ำ ถึงกลางคืนฝนตกคืนยังรุ่ง เจ้าหลวงว่า "ฆังชา" รวมรี้พลอยู่หล่ายของ กับพวกเงี้ยวอยู่ดอยยาว ๕๐๐ คน พวกเชียงคำ บอกมาว่า

---

(๑) เขาเจาะ

พวกเงี้ยวจักเข้าตีเมืองหงาว

เวลาบ่าย ๓ โมง ไปเที่ยวสบร่องขวี ภายหลังกลับมาแต่เมืองใจ๋ บ้านแม่นาเรือได้เอาพระธาตุที่วัดสามท้าวมาให้ ๕๐ ดวง วันนี้ฝนตกวันยังค่ำ นายทหารมาจากเมืองนครลำปาง ๑๐๐ คน

วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๓ฯ^{๒}๒ เวลา ๕ โมงเย็น เจ้าราชวงศ์เอาครัวธาตุที่ขุดได้จากวัดป่าแดงมามอบให้

วันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๔ฯ^{๓}๒ เวลาฉันงายเช้าแล้วไปเก็บเอาแผ่นหิน หีดหินพระธาตุ ที่วัดพระเจ้าปากแดง เก็บกองเอาไว้กับพระเจ้าหิน ที่พวกคนขุดเร่ยรายกันไว้

วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๕ฯ^{๔}๒ ลุกขึ้นแต่เช้าแล้วไปหามแผ่นหินที่วัดพระเจ้าปากแดง ซ้อนกันไว้ กับเอาพระเจ้าหินมา ๑๑ องค์ ฉันงายเช้าแล้วไปเที่ยววัดท่า ด้วยจะเข้าบริวาสกรรม

วันที่ ๒๑ มกราคม พ.ศ.๒๔๔๕ ๒ฯ^{๙}๒ กงสุลมังเกต ลุกจากเมืองเชียงราย มาเมืองพาน มาถึงเมืองพะเยาเวลาบ่าย ๒ โมงไปพักอยู่ที่บ้านสบต๋ำ

วันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๒ฯ$_{๑๓}$๒ กงสุลมังเกต โยกย้ายที่พักบ้านสบต๋ำ พาหมู่เงี้ยวกลับไปเมืองนครลำปาง

วันที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๕ฯ^{๑}๓ เจ้าหลวงได้แต่งถอนใจกลางเวียง และประตูเวียงทั้ง ๔ กัลบูชาท้าวทั้ง ๔ บูชามหาโยกทัณฑ์ และสวดมนต์ลำหลวงในกลางเวียง และสูตรแวดเวียงสวดเบิกเอาโสที่ใจกลางเวียง ๑ วาฬ

วันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๖ฯ^{๒}๓ เจ้าหลวงบูชาศรีเมืองและเข้าเบิก ๔ ประตูเมือง

วันที่ ๓๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๗ฯ^{๓}๓ เจ้าหลวงจัดพิธีสืบชาตาเมือง และบูชาเจดีย์ทราย ๕ หลัง กับมีฟังพระธรรมเทศนาคือ

๑. ธรรมอุณหิสวิชัย ๒. ธรรมสารากริวิชาสูตร ๓. ธรรมทิพยมนต์ ๔. ธรรมปารมี ๓๐ ทัศน์ ๕. ธรรมชัยสังคหะ ๖. ธรรมโพชฌงคสูตร ๗. นครัฏสังคหะ ๘. ธรรมสุลิมะ ๙. ธรรมอินทนิ รวม ๙ ผูก แล้วให้สูตรแวดเวียง (เทศน์ธรรมกับถอนได้เงิน ๒ แถบ)

วันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๕ ๓ฯ๑๒ ๓ ได้เทิกวิหารด้านเหนือ (ไม่ทราบว่าวัดชื่ออะไร-ผู้เขียน) เจ้าคุณราชสัมพันธ์พาเจ้ากรมมาดูพระธาตุ นายมีเอาพระธาตุไป ๙ ดวง กับเงินเจือง ๒ อัน เจ้ากรมเอาเงินเจืองไป ๒ อัน

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๕ ๑ฯ๓ ๔ เวลาฉันงายเช้าแล้วไปธุระการอื่น จึงเลยไปดูที่เขาขุดพระเจดีย์เห็นจะได้ครัวและพระธาตุพระเจ้าเงิน พระเจ้าทอง ไปหลาย เขาก่อเป็นอุโมงค์กว้าง ๑ วา ลึก ๑ ไปผ่อดูไม่เห็นอะไร เขาเอาไปหมดแล้วเขาขุดกะประมาณว่าพร้อมกับเมฆเมืองโน้นแล้ว และมีนายมา นายแดง มาบอกว่า พระเจดีย์ริมบวกตุ้มเขาก็ขุดไปหมดเช่นกัน

วันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ ๗ฯ๙ ๔ เวลา ๕ โมงเช้าได้ทราบว่าพวกขโมยเงี้ยวขึ้นปล้นบ้านแก่มา บ้านแม่สูญ บุกฟันกันแก่มาก็เจ็บเงี้ยวก็เจ็บ จับได้เงี้ยว ๑ คน

สรุปเรื่องราวเกิดขึ้นพอได้ใจความว่า พระยาอุดรประเทศทิศและเจ้าอุปราช เจ้านายข้าราชการได้ปรึกษากันว่า พวกโจรเงี้ยวกำลังยกพวกเข้าตีเมือง ทีละเมืองสองเมือง รุกใกล้เข้ามาทุกที และทราบว่าจะเข้าหลายด้าน เมืองพะเยาไม่มีกำลังภายในเมืองที่จะต่อต้านเพราะกำลังตำรวจมีน้อยไม่เพียงพอ เจ้าอุปราชน้อยมหาชัย ศีติสารจึงรีบไปรายงานขอกำลังทหารและตำรวจ จากเมืองนครลำปาง โดยเดินทางผ่านบ้านวังเหนือ แจ้ห่ม จนถึงนครลำปาง เพื่อขอกำลังมาปราบปรามพวกเงี้ยว เมื่อเจ้านายที่นครลำปางได้ทราบเรื่อง จึงส่งกำลัง

มาอย่างรีบด่วน วันนั้นเป็นวันที่ ๑๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๕ พวกทหารไทยและตำรวจ เดินทางมาถึงแม่กาท่าข้าม พวกโจรเงี้ยวได้ตั้งกองกำลังอยู่ก่อนแล้ว จึงได้มีการปะทะกันอย่างดุเดือดเป็นเวลานาน ปรากฏว่าพวกเงี้ยวล่าถอยไป และจัดการตั้งรับเป็นระยะๆ กำลังทหารไทย และตำรวจก็ได้ชัย ไล่ไปตามเส้นทางหลวงที่จะเข้าสู่ตัวเมือง สุดท้ายพวกโจรเงี้ยวได้แตกกระจายไป และขณะเดียวกันทางกองกำลังของไทยก็ได้สูญเสียนายตำรวจชาวเดนมาร์คชื่อ ร.อ. แฮนส์ เยนเซ่น ผู้ทำหน้าที่ผู้บังคับกองปราบในที่สุด ที่บ้านห้วยเกี๋ยง ตำบลแม่กาในปัจจุบัน

การปราบจราจลเงี้ยวได้สงบลงแล้ว พวกเจ้านายและประชาราษฎร์ต่างก็เอาทรัพย์สินเงินทองข้าวของเครื่องใช้ และผู้คนกลับเข้าสู่บ้านเมืองของตน และช่วยกันสำรวจทรัพย์สินที่เสียหายในครั้งนี้ แต่ทุกคนไม่ว่าเจ้านายและไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ ต่างก็ยังมีความหวาดผวาอันตรายที่จะเกิดจากโจรเงี้ยวอยู่มาก เพราะพวกโจรเงี้ยวเป็นพวกดุร้าย

ดังนั้นเจ้าเมืองจึงคิดอุบายหาทางป้องกันบ้านเมืองและทรัพย์สิน เจ้าหลวงและเจ้านายทั้งหลายสังเกตเห็นว่า กำแพงเมืองก็มีความสำคัญในการป้องกันบ้านเมืองและที่มีอยู่ในขณะนั้นก็ผุพังชำรุดเสียหายไปหมดเหลือแต่ซาก จะอาศัยคุ้มครองบ้านเมืองก็ไม่ได้ จึงหันมาสนใจในการก่อกำแพงเมืองขึ้นมาอีก เพราะกำแพงเมืองเป็นหลักเขตแดนของตัวเมืองที่แน่นอน และสามารถป้องกันศัตรูหมู่ปัจจามิตรได้ทางหนึ่ง ครั้นจะรอปั้น “ดินกี่” ใหม่เกรงจะไม่ทันการณ์ จึงปรึกษากันว่า ดินกี่ของโบราณที่อยู่ตามวัดร้างต่างๆ ที่ตั้งอยู่รอบๆ เวียงเช่นเจดีย์ ฐาน อุโบสถ วิหาร ที่กำลังชำรุดเสียหาย ขณะนั้นมีอยู่มากมาย จึงตกลงให้รื้อถอนเอาดินกี่โบราณสถานเหล่านั้น ดังปรากฏชัดในบันทึกของท่านพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญาดังกล่าวแล้ว

ในปีเถาะ เบญจศก ปีก้าเม้า จุลศักราช ๑๒๖๕ พ.ศ. ๒๔๔๖ เดือนกุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ ผู้บังคับกองกำลังภูธรเมืองพะเยา สมัยนั้นมีความต้องการจะถมพื้นที่และทำถนนในบริเวณโรงพักตำรวจภูธรดอนสนาม จึงให้ตำรวจไปรื้อเอาฐานเจดีย์วัดสวนจันทร์นอกซึ่งตั้งอยู่บริเวณตลาด บริเวณตึกแถวหลังที่ว่าการอำเภอเมืองพะเยาเพราะบริเวณนั้นหมดสภาพของวัดไปแล้วด้านหน้าติดกับถนนดอนสนามไปทางประตูหอกลอง ได้ขุดพบรอยพระพุทธบาทบรรจุอยู่ในพระเจดีย์นั้นรวม ๒ แผ่น แต่ละแผ่นมีรอยพระพุทธบาทหันเข้าหาซึ่งกันและกัน ทั้ง ๒ แผ่น มีลวดลายของพุทธลักษณะอาการ ๓๒ อนุพยัญชนะ ๘๐ อย่างสมบูรณ์ และมีรูปร่างสวยงามเป็นพิเศษ เมื่อพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา ทราบแล้วจึงให้เอาไปเก็บไว้ ณ วัดหัวข่วงพุทธศาสนิกชนมีความปิติยินดีเป็นอย่างยิ่ง ภายหลังเมื่อพระครูบาศรีวิชัย มาสร้างวิหารวัดศรีโคมคำ ปี พ.ศ. ๒๔๖๕ และมีการฉลองจึงถือโอกาสอัญเชิญมาประดิษฐาน ณ วัดศรีโคมคำ โดยมีเจ้าหลวงเป็นผู้มอบถวาย

ระยะหลังจากจลาจลเงี้ยวสงบลงแล้ว และการปกครองบ้านเมืองเริ่มสู่ปกติได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองบ้านเมืองจากระบอบการปกครองแบบมีเจ้าหลวงเป็นผู้ชี้ขาดเพียงผู้เดียวนั้น ก็เป็นระบอบการปกครองแบบกระจายอำนาจออกไปเป็นมณฑล จังหวัดและอำเภอแล้วมีการแต่งตั้งบุคคลให้ดำรงตำแหน่งตามระเบียบที่วางไว้ เช่น เทศาภิบาลมณฑล ระดับจังหวัดเรียกว่า ผู้ว่าราชการจังหวัด ระดับอำเภอเรียกว่า นายอำเภอ ระดับตำบลเรียกว่า แคว่น และระดับหมู่บ้านเรียกว่า แก่บ้าน

ในสมัยนี้เมืองพะเยามีฐานะเป็นจังหวัด เรียกว่า "จังหวัดบริเวณเมืองพะเยา" มีพระยาอุดรประเทศทิศ เป็นเจ้าหลวง เป็นเจ้าผู้ปกครองโดยตำแหน่ง แต่มี หลวงศรีสมรรถการ เป็นข้าหลวงประจำจังหวัด

บริเวณเมืองพะเยา ส่วนเจ้าอุปราชมหาชัย ศีติสาร เป็นข้าหลวงผู้ช่วยประจำจังหวัดบริเวณเมืองพะเยา

คำว่า "บริเวณ" ได้แก่ที่ตั้งที่ว่าการอำเภอหลายอำเภอ เช่นอำเภอดอกคำใต้ และอำเภอแม่ใจ ซึ่งรวมเข้าอยู่ในการปกครองของจังหวัดบริเวณเมืองพะเยาความจริงแล้วอำเภอดอกคำใต้และอำเภอแม่ใจทั้งสองนี้เคยเป็นอำเภอมาก่อน แล้วมายุบฐานะเป็นตำบล ต่อมาภายหลังได้เป็นกิ่งอำเภอและอำเภอในที่สุด

บรรดาเจ้าผู้ครองเมืองพะเยานั้น พระยาอุดรประทิศต้องรับภาระหนักมาก เพราะภาวะบ้านเมืองไม่เป็นปกติสุข มีจลาจลเงี้ยวเข้ามาปล้นเอาทรัพย์สิน จนกระทั่งมีการปราบปรามให้ราบคาบ และต้องมาบูรณะบ้านเมือง ก่อกำแพง ๔ ด้าน ตลอดจนถึงปรับปรุงสถานที่ต่างๆ ให้เป็นแหล่งทำมาหากินของประชาชนต่อไป

พระยาอุดรประเทศทิศ ปกครองเมืองพะเยานานถึง ๑๑ ปี เมื่อเข้าสู่วัยชรา มีโรคภัยเบียดเบียน จึงได้ถึงแก่อนิจกรรมในปีมะเส็ง สัปตศก ปีดับไส้ จุลศักราช ๑๒๖๗ ร.ศ. ๑๒๔ ๒ฯ๗๙ ตรงกับวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ เวลา ๑๖.๐๐ น.

ครั้นถึงเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๔๘ ร.ศ. ๑๒๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ทรงพระดำรัสสั่งยุบเลิกจังหวัดบริเวณเมืองพะเยาเสีย ให้มีฐานะเป็นอำเภอเมืองพะเยา สั่งย้ายหลวงศรีสมรรถการ ข้าหลวงประจำจังหวัดบริเวณเมืองพะเยาไปดำรงตำแหน่งจังหวัดอื่นต่อไป

ทรงแต่งตั้งเจ้าอุปราชน้อยมหาชัย ศีติสาร ให้ดำรงตำแหน่งรักษาการนายอำเภอเมืองพะเยา

ในปีมะเมีย อัฏฐศก ปีสวายสง้า จุลศักราช ๑๒๖๘ ร.ศ. ๑๒๕ ๓ฯ๖๔ วันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ให้เจ้าอุปราชน้อยมหาชัย ศีติสาร ลงไปรับพระราชทานสัญญาบัตร เป็นที่พระยาประเทศอุดรทิศ ผู้ปกครองเมืองพะเยา และรักษาการในตำแหน่งนายอำเภอเมืองพะเยา บริหารบ้านเมืองต่อไป

ต่อมาภายหลังเทศาภิบาลมณฑลพายัพ พิจารณาระบอบการปกครองบ้านเมืองฝ่ายเหนือที่เป็นผู้ขณะนั้นว่า ยังไม่ถูกต้องเหมาะสมสมควรจะต้องปรับปรุงแก้ไขให้รัดกุมยิ่งขึ้น จึงสั่งการยุบเลิกหัวเมืองเล็ก หัวเมืองน้อยเสีย แล้วให้ไปรวมกับหัวเมืองใหญ่ ดังนั้นจึงให้หัวเมืองงาวมีฐานะเป็นอำเภองาว ขึ้นอยู่กับการปกครองของจังหวัดลำปาง ให้ยุบเลิกหัวเมืองพะเยา มีฐานะเป็นอำเภอเมืองพะเยา แล้วให้อยู่ในอำนาจการปกครองของจังหวัดเชียงราย จนกระทั่งเป็นจังหวัดอีกครั้งเมื่อวันที่ ๒๘ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๒๐

เมื่อพระยาประเทศอุดรทิศ ขณะทำหน้าที่ปกครองบ้านเมืองอยู่นั้นได้ทำบ้านเมืองให้มีความเจริญรุ่งเรือง ประชาราษฎรมีความจงรักภักดีช่วยเหลือสนับสนุนในหลายด้าน เช่นด้านศาสนา ได้บูรณะปฏิสังขรณ์พระวิหารวัดศรีโคมคำ สร้างพระเจดีย์วัดราชคฤห์ วัดหลวงราชสันฐานและทรงเป็นกำลังสำคัญช่วยเหลือครูบาศรีวิชัยก่อสร้างวิหารวัดศรีโคมคำเป็นต้น ทางด้านอาชีพ ได้ทำการส่งเสริมประชาราษฎรให้ประกอบอาชีพเป็นปึกแผ่นยิ่งขึ้น บ้านเมืองอยู่ภาวะปกติสุข จนถึง ปีฉลู เบญจศกปีก่าเป้า จุลศักราช ๑๒๗๕ ตรงกับวันที่...กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๕๖ พระยาประเทศอุดรทิศ จึงลาออกจากตำแหน่งนายอำเภอเมืองพะเยา

และในปีเดียวกัน ทางการจึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้นายคลาย บุษยบรรณ เป็นนายอำเภอ เมืองพะเยา ประชาชนมักจะเรียกชื่อท่านเพี้ยนไปว่า "นายอำเภอควาย"

เมื่อมาดำรงตำแหน่งได้ ๑ ปี พ.ศ. ๒๔๕๗ ท่านได้รับแต่งตั้งฐานันดรศักดิ์เป็นที่รองอำมาตย์โท ขุนสิทธิประศาสน์ ปกครองอำเภอ

เมืองพะเยา เป็นเวลานานจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ ท่านย้ายไปดำรงตำแหน่งนายอำเภอแม่จัน ภายหลังได้รับพระราชทานเลื่อนฐานันดรศักดิ์เป็นที่หลวงสิทธิประสาสน์ และดำรงตำแหน่งครั้งสุดท้ายเป็นปลัดจังหวัดพระนครศรีอยุธยาจนเกษียณอายุที่นั่น

ภาคผนวก

๑. ต้นตระกูล "ศีติสาร"

ต่อไปนี้จะพูดถึงต้นตระกูลของพระยาประเทศอุดรทิศ (มหาชัย ศีติสาร) เจ้าผู้ครองเมืองพะเยา องค์สุดท้าย ของการปกครองระบบเจ้าครองเมือง

ก่อนอื่นข้าพเจ้าออกตัวในเบื้องต้นก่อนว่า การจะเขียนลำดับตระกูลศีติสารให้ละเอียดนั้น เป็นเรื่องยากไม่น้อย เพราะการหาหลักฐานที่จะมาค้นคว้าให้แจ้งชัดนั้นยังขาดตำรับตำราที่นำมาอ้างอิงได้ แม้แต่บุคคลที่เป็นทายาทของท่านเอง ก็ไม่ทราบแน่ชัดว่า วงศ์ตระกูลเดิมสืบสายกันมาอย่างไร เพราะผู้ใหญ่ในวงศ์ตระกูลไม่ได้บันทึกไว้ว่ามีความเป็นมาอย่างละเอียดเป็นอย่างไร มีแต่จดจำกันด้วยคำพูดที่เล่าสืบต่อกันมาเท่านั้น ภายหลังผู้สืบทอดเรื่องราวถึงแก่กรรมไปมาถึงหลาน เหลน ก็ยิ่งเลอะเลือนกันไปหมด

ส่วนเรื่องราวที่พอจะเป็นเค้าเงื่อนได้บ้างนี้ ก็มีแต่บันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา อดีตเจ้าคณะแขวงบริเวณเมืองพะเยา และบันทึกเจ้าหนานเลาแก้ว ศีติสาร อดีตสารวัตรศึกษากระทรวงธรรมการ ในสมัยนั้น ท่านบันทึกไว้แต่เป็นเรื่องราวทั่วๆ ไป มิได้พูดถึงต้นตระกูลโดยเฉพาะ แต่ว่าบันทึกของท่านทั้งสองนี้ พอจะเป็นหลักฐานได้บ้าง

ราม ร

ขอให้นามสกุลของ พระยาประเทศอุดรทิศ (น้อย-มหาไชย) ตามที่ขอมานั้น ว่า "<u>ศีติสาร</u>" (เขียนเปนตัวอักษรโรมันว่า "<u>Sîtisâra</u>") อันเปนมงคลนาม

ขอให้สกุล ศีติสาร มีความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงอยู่ในกรุงสยามชั่วกัลปาวสาน

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๒๕ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๕๓

ต่อมาข้าพเจ้าได้พบหนังสือที่หอสมุดแห่งชาติบันทึกหน้าปกไว้ว่า "ทะเบียนนามสกุล" หรือ หนังสือ "พระราชบัญญัติขนานนามสกุล พุทธศักราช ๒๔๕๖" นำมาค้นดูนามสกุลศีติสาร ก็ได้พบหลักฐานได้ต้นตระกูลของพระยาประเทศอุดรทิศ (มหาไทย ศีติสาร) ปรากฏในหนังสือพระราชบัญญัติขนานนามสกุลว่า นามสกุลอักษร ศ หน้า ๒๗๖ บรรทัดที่ ๑๘ ล่างสุด มีข้อความว่า "อันดับ ๒๗๐ ศีติสาร (SITISALA) พระยาประเทศอุดรทิศ น้อยมหาไชย กรมการพิเศษ อำเภอพะเยา มณฑลพายัพ ปู่ทวดชื่อ เจ้าฟ้ายาร้อย (น้อยสีธิวงศ์) ปู่ชื่อเจ้าฟ้าเมือง (น้อยไชยสาร) ๒๕ กันยายน ๒๔๕๗ นามสกุล เลขที่ ๑๖๑๕"

เมื่อพูดถึงหนังสือพระราชบัญญัตินามสกุล พระยาประเทศอุดรทิศ (น้อยมหาไชย ศีติสาร) มีต้นตระกูลคือเจ้าฟ้ายาร้อย (น้อย ศิธิวงศ์)ๆ เป็นชั้นปู่ทวด มีโอรสคือ เจ้าฟ้าเมือง (น้อยไชยสาร)ๆ มีฐานะเป็นปู่ มีโอรสคือ เจ้าหลวงเมืองแก้วบุรีรัตน์ หรือเจ้าฟ้าเมืองแก้วขัติยะ (ซึ่งเป็นพระบิดาของเจ้า ๕ องค์) แต่ชายาไม่ปรากฏนามแน่ชัด ตามคำบอกเล่าที่สืบกันว่ามีศักดิ์เป็น "หม่อม" มีโอรสธิดาร่วมมารดาบิดาเดียวกัน ๕ องค์ คือ

๑. เจ้าหลวงอินต๊ะชมภู ศีติสาร (พระยาประเทศอุดรทิศ)

๒. เจ้าแม่บัวทิพย์ ศักดิ์สูง สมรสกับเจ้าหัวเมืองแก้ว ตระกูลศักดิ์สูง

๓. เจ้าหนานไชยวงค์ ศีติสาร (พระยาอุดรประเทศทิศ)

๔. เจ้าน้อยมหายศ ศีติสาร (ไม่ปรากฏว่ารับราชการ)

๕. เจ้าน้อยมหาไชย ศีติสาร (พระยาอุดรประเทศทิศ)

พระยาประเทศอุดรทิศ (อินต๊ะชมภู ศีติสาร) ขึ้นครองเมืองพะเยา จุลศักราช ๑๒๒๒ ได้สมรสกับเจ้าแม่ฟอง หรือ ฟองสมุทร มีธิดา ๒ คน คือ

๑. เจ้าแม่อุษา ศีติสาร
๒. เจ้าแม่บุษย์ ศีติสาร

พระยาอุดรประเทศทิศ (เจ้าหนานไชยวงศ์ ศีติสาร) ขึ้นครองเมืองพะเยา ปีจุลศักราช ๑๒๕๖ ร.ศ. ๑๑๓ สมรสกับเจ้าแม่กาบแก้ว มีบุตร ๑๐ คน คือ

๑. เจ้าราชวงศ์
๒. เจ้าหนานพรหม ศีติสาร
๓. เจ้าน้อยแก้วมูล ศีติสาร
๔. เจ้าน้อยวงศ์ ศีติสาร
๕. เจ้าน้อยอินทร์ ศีติสาร
๖. เจ้าหนานเทพ ศีติสาร
๗. เจ้าน้อยแก้ว ศีติสาร
๘. เจ้าน้อยแสงฟ้า ศีติสาร
๙. เจ้าแม่ตู่
๑๐. เจ้าแม่คำปัน

เจ้าราชวงศ์ สมรสกับเจ้าแม่บัวคำ มีบุตรธิดาหลายคน เช่น

๑. เจ้าน้อยโต ศีติสาร
๒. เจ้าน้อยฮ่วน ศีติสาร
๓. เจ้าบุญส่ง ศีติสาร
๔. เจ้าบัวเทพ ศีติสาร
๕. เจ้าแม่อ้ม ศีติสาร

เจ้าน้อยยศ ศีติสาร สมรสกับเจ้าแม่จันทร์แก้ว มีบุตรธิดา ๒ คน คือ

๑. เจ้าหนานเลาแก้ว ศีติสาร

๒. เจ้าคำตุ้ย ศีติสาร

พระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าน้อยมหาไชย ศีติสาร) ขึ้นครองเมืองพะเยา ปี จุลศักราช ๑๒๖๘ ร.ศ. ๑๒๕ วันที่ ๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๔๙ มีชายาต่างวรรณะถึง ๓ คน คือ

๑. ชายาคนที่ ๑ คือเจ้าแม่จำปี ศีติสาร มีบุตรธิดารวม ๓ คน คือ

๑. เจ้าทึด ศีติสาร

๒. เจ้าบัวเงา ศีติสาร

๓. เจ้าแม่จ๋อย ศีติสาร

๒. ชายาคนที่ ๒ เจ้าแม่บัวเหลียว ศีติสาร มีบุตร ๑ คน คือ

๑. เจ้าศรีนวล หรือ นายศรีนวล ศีติสาร

๓. ชายาคนที่ ๓ เจ้าแม่ไหว ศีติสาร มีบุตร ๑ คน คือ

๑. เจ้าภูมิประเทศ ศีติสาร

เจ้าแม่บัวเงา ศีติสาร สมรสกับเจ้าแป้น (ชื่อจริงจำไม่ได้) ศักดิ์สูง มีบุตรธิดารวม ๔ คน คือ

๑. เจ้าน้อยยศ ศักดิ์สูง

๒. นางจันทร์แดง ศักดิ์สูง

๓. นางจันทร์เป็ง ศักดิ์สูง

๔. นายจันทร์ขาว ศักดิ์สูง

ภายหลังเจ้าแป้นสามี ถึงแก่กรรมลงไป เจ้าบัวเงา ได้สามีใหม่คือเจ้าน้อยฮ่น ซึ่งมีบุตรเจ้าน้อยอ้น ศักดิ์สูง มีบุตรธิดา ๓ คน คือ

๑. นางแสงวุ่น

๒. นางเสาร์แก้ว

๓. นายทองสุข ศักดิ์สูง ปัจจุบันรับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยอำนวยการโรงเรียนพะเยาพิทยาคม

เจ้าภูมิประเทศ ศีติสาร บุตรชายของพระยาประเทศอุดรทิศสมรส ๔ ครั้ง มีภรรยา ๔ คน คือ

คนที่ ๑ สมรสกับเจ้าบัวไหล ศีติสาร ธิดาเจ้าน้อยยศ ศักดิ์สูง มีธิดา ๑ คน คือ

๑. นางสาวมาลัย ศีติสาร (ถึงแก่กรรมเมื่อยังสาว)

คนที่ ๒ เจ้าน้อย ศีติสาร ธิดาของเจ้าไชยสงคราม ศักดิ์สูง มีธิดา ๑ คน คือ

๑. นางสาวสมนวล หรือจันทร์นวล ศีติสาร

คนที่ ๓ นางบัวจันทร์ ศีติสาร มีบุตรธิดา ๓ คน คือ

๑. นายจำนงค์ ศีติสาร (ถึงแก่กรรม)

๒. นางพวงเพ็ญ พึ่งเจ็ดตน

๓. นายเสมอ ศีติสาร

คนที่ ๔ นางบุญเย็น ลูกเจ้าน้อยนนท์ มหาวงศ์ มีบุตรธิดา...คน

นามสกุล “ศีติสาร” เป็นนามสกุลที่ได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ทรงพระราชทานเมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๕๗ หนังสือทะเบียนนามสกุล หรือ หนังสือพระราชบัญญัติขนานนามสกุล พุทธศักราช ๒๔๕๖ นามสกุลอักษร ศ หน้า ๒๗๖ ลำดับที่ ๑๘ ว่า “ศีติสาร” ซึ่งมีความหมายคือ ศีติ มาจาก ศิติ ศัพท์เดียวกับ สิติ เป็นภาษาสันสกฤต สระในศิติ แผลงเป็น อี เป็น ศีติ แปลว่า ขาว หรือ เผือก ส่วนคำว่า สาร แปลว่า ช้าง เมื่อรวมกันแล้วเป็น ศีติสาร แปลว่า “ช้างเผือก”

เครื่องยศที่ท่านเคยทรงว่าราชการ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ของเจ้าหลวงประเทศอุดรทิศ ตามจดหมายของอาจารย์จักรศีติสาร บันทึกส่งมาว่า มีกางเกงสีดำ ๑ ตัว เสื้อนอกคอปิดสีขาว ๑ ตัว

หมวกหนีบสีดำมีพู่ ๑ ใบ กระบี่ด้ามฝักเงิน ๑ เล่ม พานรูปโตกเป็นเนื้อเงินชุบทอง ๑ ใบ

อนึ่ง ท่านได้รับพระราชทานเหรียญที่ระลึกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ครองราชเสมอสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ กรุงศรีอยุธยา ใน ร.ศ. ๑๒๖ ชื่อเหรียญว่า "มหามังคลาภิเศก" มีลักษณะด้านหน้าเป็นรูปครุฑ ด้านหลังจารึกว่า รัชกาลที่ ๕ กรุงรัตนโกสินทร์เสมอรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ กรุงศรีอยุธยา ร.ศ. ๑๒๖

ต่อมาอีก ๑ ปี ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมังคลาภิเษกที่รัชกาลที่ ๕ ขึ้นครองราชครบ ๔๐ ปี ด้านหลังมีพระบรมฉายาลักษณ์ ร.๕ และจารึกว่า "จุฬาลงกรณ์บรมราชาธิราช" ด้านหลังมีจารึกว่า "รัชมังคลาภิเษกรัตนโกสินทร์ศก ๘๗ - ๑๒๗ เป็น ๔๐ พรรษา" และได้รับพระราชทานเหรียญที่ระลึกงานพระปรมาภิเษกรัชกาลที่ ๖ จารึกว่า "มหาราชปรเมนทรมหาวชิราวุธสยามรัชการีพุทธศาสนูปถัมภิโก" ด้านหลังจารึกว่า "ที่ระฤกงานพระบรมราชาภิเศก ๒ ธันวาคม ร.ศ. ๑๓๐ พุทธศาสนากาล ๒๔๕๔"

พระยาประเทศอุดรทิศ เมื่อสมัยเป็นเจ้าอุปราชเมืองพะเยา จนถึงได้รับพระราชทานสัญญาบัตร แต่งตั้งเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพะเยาท่านมีฐานะมั่นคง มีบ้านเรือน เรียกตามสมัยโบราณว่า "คุ้มเจ้าหลวง" บ้าง "โฮงหลวง" บ้าง มีช้างอยู่หลายเชือก และม้าที่เป็นพาหนะหลายตัว นอกจากนี้ยังมีวัว ควาย ล้อเกวียน เมื่อได้ขึ้นครองเมืองแล้ว ทรัพย์สินส่วนใดที่เห็นว่ามีความจำเป็นน้อย ท่านก็จำหน่ายให้แก่พวกพ่อค้าไม้หรือพวกนายห้างที่มาสัมปทานป่าไม้ ส่วนที่มีความจำเป็นก็รักษาไว้ สัตว์พาหนะและวัตถุสิ่งของอื่นที่มีอยู่ ก็ย่อมหมดสิ้นไปตามสภาพของกาลเวลา

เมื่อพูดถึงช้าง ท่านมีช้างคู่ใจอยู่ตัวหนึ่งหรือเชือกหนึ่ง เป็นช้างพลาย ชื่อพลายน้อย มีลักษณะค่อนข้างดุและเกเรมากเอาการอยู่ ครั้งหนึ่ง พลายน้อยหลุดจากเชือกที่ไว้เป็นประจำ หนีเข้าป่าไปอยู่กับโขลงช้างป่า กว่าจะเอาคืนมาได้ต้องใช้เวลาและวิธีล่อช้างออกมาและท่านต้องออก ไปรับเอาเองพร้อมกับควาญช้างผู้เลี้ยงเท่านั้น จึงเป็นที่น่าหวาดเสียวมาก เมื่ออยู่ต่อมาชราภาพช้างเชือกนั้นก็ล้มเจ็บป่วยตายไปเอง

บั้นปลายแห่งชีวิตของท่าน เมื่อทางบ้านเมืองตัดถนนหนทางจาก เมืองลำปางเชื่อมติดต่อกับจังหวัดเชียงรายได้สะดวกแล้ว ท่านก็ริเริ่ม ซื้อรถยนต์ใช้เป็นพาหนะส่วนตัวถึง ๒ คัน คันที่ ๑ เป็นรถเก๋ง สำหรับ ใช้ส่วนตัว อีกคันหนึ่งใช้วิ่งบริการรับคนโดยสารระหว่างในเวียงและแม่ต๋ำ ในขณะนั้นกำลังก่อสร้างพระวิหารวัดศรีโคมคำ ประชาชนแม่ต๋ำก็ได้ อาศัยรถรับส่งไปทำงานสร้างพระวิหาร ซึ่งครูบาศรีวิชัยมาสร้าง โดยเก็บค่าโดยสารคนละ ๑ สตางค์ (ใช้สตางค์แดง) หรืออย่างสูง ไม่เกิน ๒-๓ สตางค์ โดยคิดเอาระยะทางเป็นเกณฑ์

ในเวลาต่อมาเมื่อวัยของท่านย่างเข้าสู่วัยชราภาพท่านมีอาการป่วย ด้วยโรคฝีฝักบัวขึ้นที่กลางหลัง ท่านได้พยายามรักษาด้วยแพทย์ แผนโบราณบ้าง และแพทย์แผนปัจจุบันบ้าง ด้วยทางการได้ส่ง นายแพทย์สาธารณสุข คือ นายแพทย์หลวงพิศิษฐ์แพทยากร นายแพทย์สาธารณสุขจังหวัดเชียงรายมารักษา อาการป่วยของท่าน มีแต่ทรุดลงทุกที ในที่สุดก็ถึงแก่อนิจกรรมไปเมื่อวันที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ ตรงกับวัน ๒ฯ๑๑ จุลศักราช ๑๒๖๗ เวลา ๑๗.๐๐ น. ณ คุ้มหลวงเมืองพะเยา เจ้านายและประชาราษฎร์พากันตั้งสรีระ ของท่านไว้นานพอสมควรแล้วจึงร่วมกันเชิญศพพระราชทานเพลิง ที่สนามหน้าวัดศรีโคมคำ

ครั้นต่อมาบุตรธิดาเจ้านายได้นำอัฐิของท่านทำการเผาบดให้

ละเอียดแล้วผสมกับดินประสิวตำเป็นผงดินอัดลงในกระบอกบ้องไฟ จุดขึ้นสู้อากาศ ส่วนอัฐิธาตุของท่านก็สลายไปในอากาศนั่นเอง

การจัดงานพระราชทานเพลิงศพของท่านในครั้งนี้ ย่อมเป็นไปตามความประสงค์ของท่านที่ได้รับสั่งไว้ ให้ปฏิบัติเพื่อความหมดห่วงใยของบุตรธิดาในโอกาสต่อไป

ต่อไปนี้จะกล่าวการลำดับต้นตระกูลของเจ้านายเมืองพะเยาอีกตระกูลหนึ่ง (ที่แยกออกมาจากตระกูล ศีติสาร) คือ

๑. ตระกูลศักดิ์สูง

๒. ตระกูลสูงศักดิ์

๓. ตระกูลสุยราช และ

๔. ตระกูล ณ ลำปาง

ตระกูลศักดิ์สูง ผู้ดำรงต้นตระกูลคือ เจ้าหัวเมืองแก้ว สมรสกับเจ้าแม่บัวทิพย์ ธิดาของเจ้าหลวงเมืองแก้วบุรีรัตน์ หรือเจ้าหลวงเมืองแก้วขัติยะตั้งนามสกุลว่า "ศักดิ์สูง" มีบุตรรวม ๗ ท่านคือ

๑. เจ้าไชยสงคราม ศักดิ์สูง

๒. เจ้าหนานตั๋น ศักดิ์สูง

๓. เจ้าน้อยผาย ศักดิ์สูง

๔. เจ้าน้อยยศ ศักดิ์สูง

๕. เจ้าน้อยอ้น ศักดิ์สูง

๖. เจ้าน้อยสอน ศักดิ์สูง

๗. เจ้าน้อยหน้อย ศักดิ์สูง

ส่วนทางฝ่ายธิดามี ๔ คน คือ

๑. เจ้าแม่กลม ณ ลำพูน สมรสกับเจ้ากู้ ณ ลำพูน

๒. เจ้าแม่ไหว ศีติสาร สมรสกับพระยาประเทศอุดรทิศ (น้อยมหาชัย ศีติสาร)

พวกไตเงี้ยวทั้งชาย – หญิง แต่งตัวตามประเพณีกำลังเดินกระบวนแห่ครัวตานไป
ทำบุญที่วัดศรีจอมเรือง อย่างมีระเบียบฯ

คณะอุบาสก อุบาสิกาชาวไตเงี้ยว และชาวพื้นเมือง
คณะปฏิบัติธรรม ถ่ายรูปร่วมกับเจ้าสล่า ณ วัดศรีจอมเรือง เมืองพะเยา

๓. เจ้าแม่บัวจันทร์ ศีติสาร สมรสกับเจ้าน้อยแก้วมูล ศีติสาร

๔. เจ้าแม่รวง สูงศักดิ์ สมรสกับเจ้าน้อยหลวย สูงศักดิ์

ตระกูลสูงศักดิ์ ผู้ดำรงต้นตระกูล คือเจ้าน้อยธรรมลังกาท่านผู้นี้ได้หนีออกจากครอบครัวที่นครลำปาง อันเป็นเชื้อสายเจ้า ๗ ตน "รตนนคร" สมรสกับเจ้าแม่หวัน ตั้งนามสกุลขึ้นใหม่ว่า "สูงศักดิ์" และขยายออกไปในหมู่บุตรธิดาตามลำดับ

ตระกูลสุยะราช ผู้ดำรงต้นตระกูลคือ เจ้าราชสัมพันธ์ (ผาย สุยะราช) สมรสกับเจ้าแม่อุษาธิดาของพระยาประเทศอุดรทิศ (อินต๊ะชมภู ศีติสาร) มีบุตรธิดารวม ๗ คน คือ

๑. เจ้าหญิง...ไม่ทราบชื่อมักเรียกว่าเจ้าพี่

๒. เจ้าน้อยแสงฟ้า สมรสกับเจ้าแม่สวน สุยะราช

๓. เจ้าน้อยแต๋ง สมรสกับเจ้าอ้ม สุยะราช

๔. เจ้าหญิงเต้า (ถึงแก่อนิจกรรมไปก่อนแล้ว)

๕. เจ้าน้อยแสงเป๊ก สุยะราช สมรสกับเจ้าแม่บัวเทพ

๖. เจ้าแม่กาบคำ สมรสกับขุนประสานนรกรรม (บุญรอดจารุชาต)

๗. เจ้าน้อยศรีเกิด สมรสกับนางศรแก้ว สุยะราช

ตระกูล ณ ลำปาง วงศ์ตระกูลนี้มีต้นตระกูลอยู่ นครลำปาง ซึ่งมีสัญญลักษณ์ของเจ้าผู้ครองเมืองนครลำปางมาทุกพระองค์แล้ว แตกขยายเข้ามาตั้งในเมืองพะเยา โดยที่เจ้าแม่บุษย์ ธิดาของพระยาประเทศอุดรทิศ (เจ้าหลวงอินต๊ะชมภู) ได้สมรสกับเจ้าราชบุตร (แก้วมูล ณ ลำปาง) ซึ่งมาจากนครลำปาง มีบุตรธิดาด้วยกัน ๘ คน คือ

๑. เจ้าแม่อ้น ณ ลำปาง

๒. เจ้าน้อยคล ณ ลำปาง

๓. เจ้าแม่ย้าว ณ ลำปาง

๔. เจ้าน้อยลือ ณ ลำปาง

๕. เจ้าน้อยรอด ณ ลำปาง
๖. เจ้าน้อยตุ่น ณ ลำปาง
๗. เจ้าน้อยแก้ว ณ ลำปาง

๒. ผู้สั่งลงโทษผู้ร้ายเงี้ยวในภายหลัง (บางท่าน) มีความผิด

จากการที่ได้มีเรื่องฟ้องร้องกันในภายหลังเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่ของไทยผู้ปราบปรามผู้ร้ายเงี้ยวได้ใช้อำนาจพิจารณาและลงโทษผู้ร้ายเงี้ยวเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๔๕ ถึงกับประหารชีวิตผู้ร้ายบางคนนั้นซึ่งต่อมากงสุลอังกฤษได้ฟ้องร้องต่อฝ่ายไทยว่า เจ้าหน้าที่ของไทยกระทำการเกินอำนาจโดยพลการ ด้วยลงโทษประหารชีวิตคนในบังคับของอังกฤษ ดังที่มีเรื่องนี้บางตอนปรากฏในหนังสือเล่มนี้แล้วนั้น

เรื่องดังกล่าวแล้วนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อดีตเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้ทรงนิพนธ์ไว้ในหนังสืองานพระราชทานเพลิงศพพระยาดัษกรปลาศ (ทองอยู่) เช่นกัน มีปรากฏในภาคประวัติของท่านผู้ถึงอนิจกรรม ดังข้อความตอนหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ มีความว่า

ฯลฯ

เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อพวกผู้ร้ายเงี้ยวก่อการจลาจลขึ้นในมณฑลพายัพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นแม่ทัพคุมทหารขึ้นไปปราบผู้ร้ายเงี้ยวทางเมืองแพร่ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีกราบบังคมทูลขอให้พระยาดัษกรปลาศเป็นนายทัพหน้ายกออกจากกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๖ สิงหาคม ครั้นถึงเมืองแพร่แล้วเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจึงให้พระยาดัษกรปลาศคุมกองทหารยกไปปราบปรามผู้ร้ายเงี้ยว ซึ่งยังตั้งอยู่ตามหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือ

พระยาดัษกรปลาศยกจากเมืองแพร่เมื่อวันที่ ๕ ตุลาคม ไปถึงเมืองสเอียบเมื่อ ณ วันที่ ๑๕ ตุลาคม ในคืนวันนั้นพวกผู้ร้ายเงี้ยวเข้าปล้นค่ายพระยาดัษกรปลาศ ได้รบกัน ๒ พักพระยาดัษกรปลาศตี

พวกผู้ร้ายเงี้ยวแตก แล้วยกกองทหารต่อไป วันที่ ๒ พฤศจิกายน ถึงเมืองออย ซึ่งพวกผู้ร้ายตั้งค่ายใหญ่อยู่ค่าย ๑ พระยาด้ษกรปลาศ คุมทหารเข้าตีค่ายพวกผู้ร้ายเงี้ยวรบกันอยู่ชั่วโมงเศษผู้ร้ายเงี้ยวก็แตกหนี ตีได้ค่ายเมืองออยแล้วยกต่อไปถึงเมืองเชียงคำตั้งพักอยู่ที่นั่น ได้ข่าวว่าพวกผู้ร้ายเงี้ยวตั้งค่ายอยู่ที่วัดเวียงแก แขวงเมืองพง อีกแห่ง ๑ พระยาด้ษกรปลาศจึงแบ่งกองทหารให้ยกไปตีค่ายวัดเวียงแก ตีได้เมื่อวันที่ ๒๐ ธันวาคม อีกแห่ง ๑ เสร็จการปราบผู้ร้ายเงี้ยวครั้งนั้นแล้ว กองทัพกลับมาถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันที่ ๑๕ สิงหาคม ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๔๖

พระยาด้ษกรปลาศ ไปทัพคราวนี้เป็นเวลาเคราะห์ร้ายด้วย เมื่อคุมทหารออกจากเมืองแพร่ไปข้างเหนือ พระยาด้ษกรปลาศได้ข่าวว่าผู้ร้ายเงี้ยวเข้ามาตั้งคอยต่อสู้อยู่หลายแห่ง จึงมีจดหมายไปถึงผู้บังคับการกองทหารที่เมืองพะเยาให้แบ่งทหารยกมาตีตัดเงี้ยวอีกทาง ๑ เมื่อพระยาด้ษกรปลาศรบชนะเงี้ยวที่เมืองสเอียบแล้วยกต่อขึ้นไป กองทหารที่มาจากเมืองพะเยารบเงี้ยวเข้ามาอีกทาง ๑ เงี้ยวสู้พลางถอยพลางมาจนถึงบ้านท่าฟ้า ในทางที่พระยาด้ษกรปลาศยกขึ้นไป พอเงี้ยวแตกหนีจากบ้านท่าฟ้า พระยาด้ษกรปลาศก็ยกขึ้นไปถึง นายทหารที่มาจากเมืองพะเยาจับพม่าไว้ได้ ๒ คน เอามาส่งให้พระยาด้ษกรปลาศว่าเป็นพวกผู้ร้ายเงี้ยวที่ต่อสู้กองทหาร พระยาด้ษกรปลาศไต่ถาม พม่า ๒ คนนั้นไม่ให้การ พระยาด้ษกรปลาศจึงสั่งให้เอาไปประหารชีวิตเสีย พม่า ๒ คนนั้นเป็นคนในบังคับอังกฤษ กงสุลอังกฤษฟ้องว่าหาได้เป็นผู้ร้ายไม่ เมื่อเสร็จการปราบผู้ร้ายเงี้ยวแล้วจึงต้องตั้งศาลทหารพิจารณาคดีเรื่องพระยาด้ษกรปลาศสั่งให้ประหารชีวิตพม่า ๒ คน การพิจารณาได้ความว่า พม่าคน ๑ หนีขึ้นไปจากเมืองแพร่กับผู้ร้ายเงี้ยวด้วยกัน อีกคน ๑ เป็นคนจรจัดมาอยู่ในหมู่ผู้ร้ายเงี้ยวที่ต่อสู้กองทหาร ไม่มีพยานปรากฏว่าพม่า ๒ คนสู้รบด้วย แต่ความปรากฏว่า

พระยาดัษกรปลาศไม่สืบให้สิ้นกระแสความในเรื่องพม่า ๒ คนนั้น เป็นแต่ถือเอาข้อที่ไม่ให้การเป็นพิรุธ โดยฐานไม่มีข้อแก้ตัว ศาลจึงพิจารณาว่าพระยาดัษกรปลาศมีความผิด แต่ทำโดยซื่อตรงมิได้มีเจตนาเป็นทุจริต พระยาดัษกรปลาศต้องถูกกักขังอยู่ในโรงทหารปีเศษ จึงทรงพระกรุณาโปรดยกโทษพระราชทานสำนวนคดีเรื่องนี้มีแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ นั้นแล้ว

ฯลฯ

ที่มาของหนังสือนี้

การเขียนหนังสือประวัติเมืองพะเยายุคหลังนี้ ในเบื้องต้นคงไม่มีปัญหามากนัก เสมือนเป็นการชำระหนังสือต้นฉบับที่เคยพิมพ์มาแล้ว คือ หนังสือเมืองพะเยา แต่การพิมพ์ครั้งนั้นยังมีขาดตกบกพร่องอยู่หลายประการจึงนำมาแก้ไขเพิ่มเติมให้ถูกต้องขึ้น

แต่ข้อลี้ลับที่ปรากฏในหนังสือเรื่องนั้นเกี่ยวกับหัวเมืองฝ่ายเหนือ ขณะนั้นได้เกิดการจลาจลเงี้ยวเข้าปล้นหัวเมืองต่างๆรวมทั้งเมืองพะเยาด้วย เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ และเป็นสมัยของพระยาอุดรประเทศทิศ เจ้าผู้ครองเมืองพะเยาองค์ที่ ๕ อีกด้วย บ้านเมืองเกิดความไม่สงบสุขพากันแตกพ่ายหนีโจรเงี้ยวกระจัดกระจายด้วยความตระหนกตกใจเดือดร้อนจนถึงพระสงฆ์องค์เจ้าต้องอพยพหนีออกจากวัดวาอารามตามบันทึกของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา ท่านบันทึกโดยละเอียดไว้เป็นหลักฐาน พอจะสรุปหลักฐาน และเรื่องอื่นๆ อีกที่ได้นำมาอ้างอิงรวมในเรื่องนี้ไว้ดังต่อไปนี้

๑. หนังสือเมืองพะเยา ฉบับมติชนพิมพ์ปี ๒๔๒๘

๒. บันทึกการจลาจลเงี้ยว ของพระครูศรีวิลาสวชิรปัญญา อดีตเจ้าคณะแขวงบริเวณเมืองพะเยาเขียนเป็นหนังสือภาษาล้านนาหรือที่เรียกว่า "ตัวเมือง" หรือภาษาพื้นเมือง

๓. บันทึกของเจ้าหนานเลาแก้ว ศีติสาร สารวัตรศึกษากระทรวงธรรมการสมัยโน้นเป็นภาษาพื้นเมืองเช่นกัน

๔. หนังสืออนุสรณ์คุณครูสท้าน พินิจสะวะ คราวฌาปนกิจศพ ณ ฌาปนสถานไตรลักษณ์ ประตูม้า อำเภอเมือง จังหวัดลำปาง เมื่อวันที่ ๒๕ สิงหาคม ๒๕๑๖ ว่าด้วยเรื่อง "กัปตันเยนเซ่น วีระบุรุษ

ของตำรวจไทย โดยสังเขป”

๕. ตระกูล “คีติสาร” จากหนังสือ ทะเบียนนามสกุลที่เราได้ให้ไป วชิราวุธ ปร.

๖. ประวัติบางตอนของพระยาดัษกรปลาศ (ทองอยู่) พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

บริษัท มติชน จำกัด (มหาชน)
บริษัท พิฆเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด
สนับสนุนการจัดพิมพ์ถวาย
(พิมพ์ครั้งที่ ๓)

พิมพ์ที่
บริษัท พิฆเณศ พริ้นท์ติ้ง เซ็นเตอร์ จำกัด
๔๐/๑ ถนนเทศบาลนิมิตรใต้ แขวงลาดยาว เขตจตุจักร กทม. ๑๐๙๐๐
โทร. ๙๕๔-๓๙๗๑-๕ โทรสาร ๙๕๔-๓๙๘๐
นายไพโรจน์ สายทุ้ม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

พระอุโบสถหลังใหม่วัดศรีโคมคำ
อำเภอเมืองพะเยา จังหวัดพะเยา

ศิลปะแบบล้านนาประยุกต์ แบบแปลนและโครงสร้างโดยคณะสถาปนิก และวิศวกรของหนังสือพิมพ์มติชน

เริ่มก่อสร้างเมื่อวันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๘ เพื่อใช้เป็นสถานที่ประกอบสังฆกรรมของพระสงฆ์แทนพระอุโบสถหลังเก่าซึ่งสร้างขึ้นแต่ พ.ศ. ๒๔๖๕ พร้อมกับพระวิหารหลวง โดยครั้งนั้นครูบาศรีวิชัยเป็นประธานการก่อสร้าง แต่พระอุโบสถหลังเก่าได้ชำรุดทรุดโทรมอย่างมากไม่อาจปฏิสังขรณ์ให้มีสภาพถาวรมั่นคงเพื่อพระสงฆ์ใช้เป็นสถานที่ประกอบสังฆกรรมต่อไปได้ดี

การสร้างพระอุโบสถหลังใหม่นี้ รวมทั้งสร้างสะพานเชื่อมสิ้นเงินค่าก่อสร้าง ๓,๖๐๐,๐๐๐ บาทเศษ (สามล้านหกแสนบาทเศษ) และพระอุโบสถส่วนใหญ่ได้สร้างแล้วเสร็จ คงเหลือเพียงการตบแต่งภายใน เช่นการเขียนภาพฝาผนังพระอุโบสถเป็นต้น เท่านั้น